

Сейтен Сауытбеков

Ар Жұлдызы

Сейтен Сауытбеков

Ар Жұлдызы

Көкшетау - 2007

Сейтен Сауытбеков. Ар жұлдызы

Бүкіл ғұмыры ғибратқа толы ұстаз-жазушы, шығыстанушы Сейтен Лиманұлы Сауытбеков (1907-1997) артына мол мұра қалдырған адам. Оның «Аютас», «Өс, бөбек!», «Ақазу арлан», «Үлес», «Ақкөңіл», «Өртенген өлең», «Тағылым тегі», «Поэмалар, өсиеттер», «Сары кітап» сияқты туындыларын оқырман қауым жылы қабылдаған. Ол шығармаларына еліміздің белгілі ақын-жазушылары, ғалымдары жоғары баға берген.

Дегенмен, тоқсан жасына дейін қажырлы еңбек еткен абыз жазушының әлі жарияланбаған шығармалары да жеткілікті. Биыл, 2007 жыл, жазушының 100 жылдығына орай оның жекке мұрағатынан бұрын жарық көрмеген поэма, әңгіме, ертсігі, мақалаларын топтап, осы кітапты оқырманға ұсынып отырмыз.

Құрастырушыдан.

Ар жұлдызы

Баймағамбет Қанапияұлы Ізтөлин заманына үн қосқан аса сезімтал, жарқын болашағымыз үшін революциялық қызу істерге қатынасқан жалынды жас ақын еді. 1919 жылдан КПСС мүшесі.

Революция жаршысы – Сәкен Сейфуллинмен қатар оқырман қауымына таныс бейне. Ол 1921 жылы 22 жасында Қызылжар қаласын ақ бандылардан қорғау үшін шайқаста қайғылы қазаға ұшырады.

Мендегі өлеңдері мен өзінде сақталған өлеңдерін қосып Сәбит Мұқанов аталарың құрастыруымен 1957 жылы Ізтөлиннің өлеңдер жинағы жарияланды.

Революционер ақынның туғанына 80 жыл толуына байланысты, оның өміріне байланысты, аз ғана әңгіме айтып берейін.

Мен Ізтөлинді бала кезімнен білетінмін. Жаз жайлауға шыққанда ауыл аралас, қой қотандас сияқты бір көлдің басында отырғанбыз. Баймағамбет балдырған шағынан-ақ ертегі, өлең тыңдауға, домбыра тартуға өте ынтық болған. Оның өнерге құштарлығын сезген әжесі Бүлтікей немересі үшін жақсы жағдай жасаған.

Ізтөлиндермен немерелес жыршы Малшыбайдың Бұлқайырын касса-дастандар айтып беріп отыруға бекітсе, туған анасы Кестеге домбыра үйретуді тапсырған. Домбырашылық өнерден әкесі Қанапия, оның інісі Жәкі де құр емес-ті. Осы ортада өскен Баймағамбет ақындық нышанын көрсете бастайды. Орынбор (Оренбург), Сібір аралап серілік құрып жүрген руласы Шағырай шешеннің суырып салып айтатын тақпақтары да, Баймағамбетті қатты қызықтырады да қанатына қуат бергендей талпындырады.

Байтөленің (Ізтөленің інісі) отауында күнде думан болғанын жаратпаған Ерсары дейтін молда жастарды, Ізтоле балаларын тілдеген. Оған Бүлтікей, ағайынды Ізтөлиндер тиісті тойтарыс беріп, қуып жібергенде, шегір көзді ақ сәби (Баймағамбет):

Бітәм бізді қолдады,

Бәледен де қорғады.

Бетін мықтап қайтарып,

Қуалады молданы, – деген кенетеден.

Бұл бұлақтың бастауындай, төкпе ақындықтың бау ашары болған.

Қанапия көрші ауылдағы алашағы бар біреуден қара қойды

шанасына басып алып, қысқы кеште келе жатады. Жүзін аяздан қорғап, қырын қарап отырған сәтте, қой шанадан түсіп қалады. Артына қараса, қап-қара бірдеңе қуып келе жатады. Оны қасқыр екен деп қорыққан Қанапия қаша жөнелген. Ағызған күйі ауласына тоқтап шанасына қараса, қой жоқ. Қайта шауып, қойдан қашқан тұсқа барса, қойын қасқырлар шын жеп кеткен екен.

Қанапияның істеген қателігін айтып қоятын аңқаулығы болушы еді. Қойынан қалай айрылғанын естіген Баймағамбет әкесін сықақтап:

Шанаңа кара қойды басқаның-ай,
Түсіп қап, қорқып одан қашқаның-ай,
Қойынды шын қасқырлар жеп кеткенде,
Алақтап екі көзің сасқаның-ай деген.

Бұл оның он жасында шығарған өлеңі. Ерсары молда балаларына болысып, Байсеркенің жетім қалып, енді ғана жұрт санатына қосылып келе жатқан балаларын сабаған. Молдадан жәбірленушілердің өшін әперу үшін болысқа барып:

Сайтан оты, Ерсары деген молда,
Қанды сойыл секілді құран қолда.
Байсеркенің ұрпағын Жәкі екеуміз,

Ажалдан арашалап алдық зорға, – деп, өлеңмен мәлімдеме жасаған. Бұл оның он бес жасындағы өлеңі. Оның осы қасиетін білген ел «жасы кіші деменіз, ақылы жасқа атадай» деп оны құрметтеп, өлеңдерін жоғары бағалады. Жастар осындай өлеңдерін жаттап алып, ойын-тойда айтып жүрдік. Өлеңді суырып салып айтатын болғандықтан (өкінішке орай ол кезде магнитофон жоқ қой), мыңдаған жол өлеңдері бір мәрте ғана айтылып қала берді.

Өзінің ұстазындай болған Шағыраймен өлеңмен айтысып, немесе қағысып қалатынын көзімізбен көрдік. Мен бұл мысалдарды оның жасынан сайрағандығын таныстыру үшін келтірдім.

1921 жылдың ақпан айының соңғы аптасы. Өткен жылы өзі ашып кеткен біздің мектептің жұмыс жайын білу үшін келді. Ол мұғаліммен жұмысын бітірген соң, бізбен де әңгімелесті. Әрқайсымызға жылы шыраймен қамқоршы адамдай қарай отырып, тақпақтай жөнелді. Одан ұққаным: жеке басымыздың гигиенасын мектепте және мектептен тысқарғы уақыттағы міндеттеріміз. Одан кейін «бүгін жарығы нашар аласа шым үйде оқ...

келешекте Ыбырай Алтынсарин, айткандай жарқыраған сарайда оқисыңдар!» деді. Мұғаліміміз ауылдағы кері тартпа адамдардың ауқым-ықпалымен араб, түрік, қазақ, татар сөздерімен шұбарланған «Қайрауат» дейтін өлең айтқызатын. Баймағамбет оның орнына Ы.Алтынсариннің «Кел, балалар, оқылығы» мен «Өлер білім бар жұрттарды» айтқызуды бұйырды.

Сол күні біздің үйге қонып, маған біраз өлеңдер жазып берді. Содан соң, «Уланған ит ордың басында бірде ұлып, бірде үріп тұр еді, мен оны өрме қамшымен ұрып өлтірдім» деп жазшы, шырағым, – деді. Одан ұстаздық мейірім, жылы леп естіген мен қысылып-қымсынбай, өзімді еркін ұстап жаздым.

Сөйлемге О, Ө, Ұ, Ү, У дыбыстарын қатынастыруында да мән бар-ды, ол әріптердің арабша таңбасы үлкен үтір сияқты болатын: О – Ө – , Ұ – , Ү – , У – оқығанда оларды көмекші белгілер арқылы ажыратып (үтір, жіңішкелік белгісі, үш нүкте арқылы) жазғанда да соларды пайдаланатынбыз. Ол мені осы тұрғыдан сынағаң. Жазуымды тексеріп отырыш:

– Тамаша жазғансың. Бұл сауаттылығыңды қалай мақтасам да ұялмаймын. Көркем жазады екенсің бұл да жақсылық. Өттеген-ай! Тұр деген сөзден Ұ-ның үстіндегі үтірді жазбай кетіпсің.

«Ұмытқан соң үтірді

«Тұр» деген сөз «тор» болған.

Сөйлем мәні бір түрлі

Ақауланып қор болған», – деп лып ете қалғанда қып-қызыл болып ұялдым.

Дәл сол кезде ақтың офицерлерінің жасырынып жүріп, бейбіт елге бүлік салатыны да бар-ды. Кездесе қалса, ондай жаулармен де жағаласып жүр екен. Оның он алты сөзден құралған диктанның тақырыптық мәнімен бірге тәрбиелік маңызы бар екенін кейін түсіндім.

Мен оны кішіпейілді балажан, тамаша насихатшы, нағыз педагог деп білемін.

Ертеңінде ауыл жастарының арасында үгіт жүргізіп отырғанда ақтың екі офицері ауыл шетіндегі біздің үйге келіп лаң салды. Атамды (Сауытбекті) атып ауыр жаралап кетті. «Ауылда коммунист жатыр» деген сыбыстан ығысып қаша жөнелген бандыларды, байдың қасқыр соғып жүрген торы атын міне сала қуып, бандының бірін

атып өлтіріп, екіншісін тұтқынға алғанына өзіміз куәміз. Бұл оның революция солдатты екенінің, жалынды патриот, ер жүрек батыр екенінің бір ғана дәлелі.

1920-21 жылдарда жүзден астам ұлт мектебін ашып, қысқа уақытты курс ұйымдастырып мұғалім кадрлерін дайындады. С.Мұқановтың және басқа достарының КПСС мүшесі қатарына өтуіне, рабфакқа түсіп оқуына, Ғ.Малдыбаевтың Совпарт мектебіне түсулеріне жәрдемі тиді.

Б.Ізтөлин – Қазақ поэзиясы антологиясынан, Қазақ әдебиеті тарихынан, Қазақ Энциклопедиясынан орын алған жауынгер ақын.

Ол өз атын тарихқа өз қанымен жазып кеткен патриот, сондықтан оның жарқын бейнесі ел жүрегінен өшпейді.

* * *

Баймағамбет Ізтөлин туралы естелік

Мен Баймағамбет Ізтөлинді жас шағымнан білемін. Себебі, оны ауылдас деп атауға болады. Бір қыстақта бес-алты үй қоныстанған заманда ауыл арасы төрт-бес километр еді. Жайлауға көшкенде бір көлдің басында отыратынбыз. Оның бала күніндегі өлеңдерін мен ғұрыптас адамдар, ауылдастары жатқа біледі. Қысқасы, оның өмірбаяны маған жақсы таныс.

Жақсы адамның халыққа ортақтығы, өз халқын қатты сүйетіндігі қандай. Ол өзіне тетелестерді (жастарды) шексіз сүйші еді.

Баймағамбет «Федоровка» оқу бөлімінің инспекторы болғанда, біздің ауылда да мектеп ашты. Хадим оқуының орнына совет мектебі оқу жүйесін енгізу ол кезде қиын екендігі белгілі. Біздің ауылда сәлделі екі бірдей молда, Тұяқбай дейтін бай және басқа кертартпа адамдар бар еді. Мектеп ашу жөнінде Ізтөлин осындай кедергілерді жеңе білді.

Баймағамбет ол кезде ағартушы ғана болған жоқ, екі майданда солдатты релін атқарды. Оған мынадай мысалдар келтірілген. Ашылған мектептің жұмыс барысын тексеру үшін бізге екі адам келді. Сол келісінде мектепті тексеруші релінде ғана емес, екі адам

бірге жаңалықтар туғызған мұғалімнің оқытушысы рөлін атқарды.

Мұғаліміміз Айсарин Ысқақ ауыл адамдарының ықпалына көшіп, сабақ артынан «Қайрауат» айтқызатын, Баймағамбет оның орнына «Өнер, білім бар жұрттар», «Кел, балалар, оқылықты» енгізді.

Өнер, білім бар жұрттар,

Тастан сарай салғызды.

Айшылық алыс жерлерден

Көзінді ашып жұмғанша,

Жылдам хабар алғызды, – деген сияқты жаңалықты (біз үшін бірінші) бірінші рет Баймағамбеттен естідік. Оның көгілдір көзін күлімдетіп тұрып, тақпақтар айтып бергені, парталас достарымның әлі есінде.

– Бүгін шым үйде оқысаңдар, ертең Ыбырай айтқандай, тастан салған, айнадай жарқыраған үйде оқысаңдар, тек оқи беріндер, шырақтарым, деген еді. Кешінде біздің үйге қонды.

Сонда маған:

– Уланған ит, ердің басында ұлып тұр екен, мен оны өрме камшымен ұрып өлтірдім деп жазшы, шырағым, – деді. Қатесіз жазғанымды мадақтады да, айтып отырып, бірнеше өлеңдер жаздырды. Ертеңінде ауыл кедейлерімен әңгімелесіп отырған кезінде-ақ бандалардың қашқын екі офицері шеттегі үйдің біреуін ылау тауып бер деп әлектеді. Олар үй иесін атып кетуге де әрекеттенді. «Ауылда коммунист жатыр» деген сыбыстан ығысып қаша жөнелгенде, Тұяқбайдың жүйрік торы атымен ауып барып, банданың бірін атып өлтіріп, екіншісін тірідей ұстап әкелгенін көрдім.

Бұдан батыр коммунистің жеңімпаздық тұлғасы бірінші рет көзіме көрінді.

Мен Баймағамбетті өз қанымен атын тарихқа жазып кеткен революционер коммунист ақын болғаны үшін үнемі еске түсіріп отырамын. Онымен бірге баспаға жариялапбаған еңбектерін сүйген халқына таныстыруға үлес қосуды өзіме борыш көрдім.

АНТ

Айтқаным айтқан,
Сертімнен қайтпан.
Елемен түссе,
Төбемнен батпан.

Зор куат берді,
Жаңа таң атқан.
Адаспас сара,
Жолым бар тапқан,
Солдатпын сапта,
Соным зор мақтан.
Ұлы тобындамын,
Күн нұрын жаққан.
Кек алмай тынбан,
Қанағыш таптан.
Зарлатып елді,
Жыландай шаққан.
Азулы андай.
Малдарға шапқан.
Қылышын жауға
Құрыш қынаптан.
Шығамын алға,
Суырылып сапта,
Гүлдентем жерді,
Құлазып жатқан.
Есейтем елді,
Тек малын баққан.
Айтқаным айтқан,
Антымнан қайтпап.

ТҮН МЕН КҮН

Жасыл көк алтын жиек қоңырланып,
Күн батыс қызыл арай оттай жанып.
Жылы кеш күреңденіп баяу тартып,
Солтүстік карауытқан мұнарланып.

Түн қаптап жер жүзіне жайып қанат,
Сұрланған қас қарайып әрбір тарап.
Тып-тыныш орман дала ұйықтап мүлгіп,
Етектен туып келеді ай да карап.

Жұлдыздар туа бастап төңіректен,
Түрленіп, тамылжып тұр аспан көктен.
Қоршалап қараңғылық жердің жүзі,
Ешнәрсе болжатпайды көк жиектен.

Күн шығып жарқырайды әлем таңы
Оянып ұйқысынан жұрттың бәрі.
Сәске түс жан-жануар жадыраған,
Тәуліктің зор тамаша болар шағы.

Дүниенің не болмақшы күнсіз сәні,
Тірегі тіршіліктің оның әлі.
Осыдан әсерленіп, күндей алыс,
Тұңғыық терең ойға кеттім әрі.

ЖЕЗДЕМЕ

Саған тоқал не керек, қызыл көзім,
Шалбар-шалбар бет-аузың солғын жүзің.
Аймалап, сілемейлеп былғамақсың,
Он бес жасар біреудің таза қызын.

Сен қақпас, жаратасың жас тоқалды,
Жас тоқал сүйе ме екен көк сақалды.
Жігітке жетпістегі кемпір жар ма?
Жездеке, білмейсің-ау зор қатанды.

Қуатың жоқ бойыңда, құр бос қауыз,
Қадау, қадау тістерің, қызыл ауыз.
Отыз тістен аузыңда бес тісің жоқ,
Аласұрып барасың, қу жалмауыз.

1915 жыл.

* * *

Шәрбатты шаңнан сақтайық

1909 жылдан бастап жарық көрген Абай жинақтарын қарап шықтым. Мақсатым, Абай өлеңдерінде кездесетін шетелдік сөздердің түсіндірмелерін байқау еді.

Сөздің тұлғасын дұрыс басудың маңызы зор екенін кім болса да білсе керек. Баспа орындары, әсіресе «Ғылым» баспасы, бұрынғы басшылардағы болған кемшіліктерді түзетуге біраз еңбек жұмсаған. Кітаптар ұлттық өрнектермен әсемделіп шығарылған.

Шетелден кірген сөзді өз тұлғасында бұлжытпай жазып, сол елдерше сөйлеу керек дегенді қолдаушының бірімін. Өйткені ол біздің мәдениет дәрежеміздің көрсеткішіндей болмақ. Сондай-ақ Абай шығармаларына кірген: араб, парсы, түрік сөздері өз тұлғасында жазылуы керек. Бір әріптің өз орнында болмауы – сөзді, сөйлемді, тіпті шығарманың біраз бөлігін бүлдіруі сөзсіз. Әсіресе араб сөзі бір нүктеден бүлініп басқа сөзге айналады. Немесе мағынасыздыққа ұшырайды. Бұлай деуімнің себебі, көптеген араб, парсы сөздері түп нұсқасынан ажырап-бүлініп басылыпты. Мәселен: хамін, халиққа, наме, хикмет, айбаттайды, т.т.

Араб сөздерін дұрыс басып шығармақ түгіл, әріптерін қате атап бастыру орын алып келген. Ең соңғы жақсы деген жинақта (1977 жылғы басылымда): Ха мен Хидың орыны ауыстырылған. Ғәйінді – Ғайн деп бастырған. Бір-бірінен айырмашылығы жоқ «егіз» Қаф-Қ қатар тізіліп тұр. Каф-К әлифбидің – алфавиттің құрамынан шығып қалған. Тұйды – Тай, Зұйды – Зай деп бастырыпты. «Мим» деп аталатын әріп, кәдуілгі «М» – «Мен» болып өзгертілген. «НҰН»ды – «Н»-і НОН депті. Бұл: – «Әлифті таяқ, нұнды шұқыр аяқ деп білмейді!» – дегеннің кері. Осы жағдайды көргенде, араб тілін оқып жүрген оқушылар не дер екен...

Енді мазмұн, мағынасын қате түсіндірген, басылуы да қате жеке сөздерге тоқталық. «Қор болды жаным» өлеңіндегі Зұлым сөзінің түсіндірмесін: «Әділетсіздік, артықшылық, күштілік» – депті. Артықшылық, күштілік, әділ, гуманист, біліктілерге тән. Ондай қасиеттер Абайда болмаған деп кім айтар?

Залым зұлымның синонимі ғой. Араптар да ظالوم (залум^{әл}) ظالم (зұлм^{әл}) деп атайды. Бұл сөздердің ортақ аудармасы: сұм-сұрқия, жауыз, қатал, рақымсыз.

«Имансыздық намазда, қызылбастың салған жол». Бұл

тармақтардың түсінігін: «Имам (арабша) – намаз оқығанда алда тұратын адам. Қызылбас – Парсы жұртының аты» деп беріпті. Дұрысы: Имам – мешітті басқаратын дінбасы. Қызылбас-Кәсірай ғажам жұрты. Өкінішке орай, жинақтарда осылай түсіндірілмеген.

«Өз үйінде қикандап, ... Ақылы бар кісіні айбаттайды даттайды». «Айбаттайды» араб сөзі емес. Абайдың аузынан осындай араб сөзі шықты деу жаламен бірдей. Абай: «Ғайбаттайды» деген. Бұл, әрине, арабша. Түсінігі: біреуді сырттан сөгіп, өтірік жала жауып даттайды. Араб сөзін долбармен аударып, «Ол пәлен деген сөзден өзгерген болу керек» дейтін жорамал әдіс те қолданылған екен. Мысал келтірейік: «Біреудің кісісі өлсе, қаралы ол» өлеңіндегі: «... Айтсаң да уддасынан шыға алмайсың». «Удданың мағынасы – күш, шама шек. Ол «Хадд» деген сөзден өзгерген болу керек». Хаддтың түсінігі соңғы басылымдарда да дәл осылай берілген. Мұндай түсінік кімге керек дейсіз. Хадд деп отырғаны – Хаддада, Хадда^{әл} аудармасы: шекара, маңы. Текстегі «Удда»-ның түпкі төркіні – уәддә. Аудармасы: сүю, жарату, сүйсінуді білдіру.

Енді әлифби өлеңіндегі жаңсақтыққа ұшыраған сөздерге тоқталық. Әлиф жолындағы Ғибраттың түсінігі – «үлгі» депті. Шындыққа шөгетін болсақ, Ғибраттың қазақшасы – өнеге, нақыл, шешендерден қалған даналық сөз... Үлгі атаулының (киім үлгісіне дейін) арабшасы: نَمُوذَجٌ مَثَلٌ (мәсәл^{әл}, нәмузәжөн).

Би жолындағы «Бәлә'й» сөзінің түсіндірмесі: Ұлы, жоғары – делініпті. Сөзге сөздің зәредей ұқсастығы болмаса, ол солай болса керек дегенге кім сенеді. Қазіргі дәуірдегі арабтар Ұлы деген сөзді: أَكْبَرُ، عَظِيمٌ (Ғазыйм^{әл}, Ғұзмәий, Әқбәру) дейді. Көріп отырсыз, осы сөздердің бірде-бірі Бала й ге ұқсай ма? Түсініктің сыңары – жоғары деудің «Бала'й ге ешбір қатынасы жоқ. Өйткені арабтар жоғары деген сөзді – Әғлә, Ғалә дейді. Нисбат сөзінің түсіндірмесі жинақтардың бәрінде де бар. Шама, мөлшер деген. Шындығында: тап болу, қарым-қатынас, байланыс деген сөз.

«Интернатта оқып жүр» өлеңінде: «Еждиһатсыз, мехнатсыз табылмас ғылым сарасы». ... Абай тілі сөздігінің 462-бетінде Ижтиһат. Өзге жинақта – еждиһатсыз, иждиһад. Осындай үлгіні көрген жұрт Ижтиһадтың талай сортын жасады. Мысалы: Ежтиһат, Ыждағат, іжтият, ыждаһат, іждиһәт, ыждиһат, іждіһәт... тізе берудің өзі ерсі сияқты. Анығы – اِجْتِهَادٌ (ижтиһәд^{әл}). Қаз ССР ҒӘ сы осы

құбылмалы ижтиһәдті бір үлгіге салар деп үміттенеміз.

«Сегіз аяқ» өлеңіндегі «Надандар Баһра ала алмас» жолындағы Баһра парсы сөзі. «Пайда, кіріс немесе нәтиже» деп түсіндірген. Оқырмандарға қай елдің сөзі екені беймәлім.

Абайшыл қауым мен ізбасар жастарға сапалы мұра қалдыру ғалымдарымыздың парызы болса керек. Пайда, түсім, проценттік өсім, олжа, т.т. деп түсіндіру керек еді. Арабшасы – (Фәйдәт^{ол}) аудармасы да осылай.

«Әбдірахманға» атты өлеңнің соңғы шумағы:

«Бұл жазған сұңғатым, Көңіл ашар бір наме». Менің сол рахатым, көзіме сүрмеге. «Наме ұйқас үшін сүрмеге бағындырылған болар, әйтпесе түпнұсқасы Нәма ғой. АТС-те нәма мағынасын хат, өтініш депті. Ал өлең жинақтарында: хат, кітап делінген. Бұл түсініктердің хаттан басқасына қосылуға болмайды. Өтініш, хат, кітаптарды нәмалардың орнына қойып көрінізші, өрескел ұят болады.

Өзіміз білетін Шаһнәма, Ғашықнәма, Бабурнәма, т.б. нәмаларды: Шаһөтініш, Бабуркітап, Ғашықхат деуіміз керек пе? Жоқ олай болмайды. Нәманың түсінігі де, жазылуы да қате. Нәма – кейіп, сыртқы келбет.

Санның көрсеткіші, күрделі сөздің сыңары (Компонент сложных слов) деуіміз керек. Мысалы: رَاهِنًا (Раһнәма) жол көрсеткіш деген сөз. Нәманы – Хат, мемуарлық бәйт, дастан деуіміз орынды.

Тағы бір жаңсақтыққа тоқталық. 1909 жылғы жинақта:

«Күні-түні ойымда бірақ тәңри,

Өзіне құмар қылған оның әмри.

Халиққа махлұқ ақылы жете алмайды,

Оймен білген нәрсеміз бәрі дәһри». Осы шумақтың әр тармағының соңын: Тәңри, әмрі, дәһри деп өзгертіп, «И»ді «і» мен алмастырған. Сондықтан араб сөзі – дәһри мағынасыздыққа айналған.

Махлұқты – тірі организм – жәндіктер деудің орнына, «Жанды нәрсе» деп түсіндіріпті. Дәһридің анық аудармасы: гасырлық, көне дәуір. АТС те дәһри – дінсіз деген сөз дегендей емеурін жасаған. Дінсізді арабтар – كَافِرٌ (Кафир^{ол}), مُلْحِدٌ (Мүлхид^{ол}) дейді ғой. Сол шумақтағы Халиқғаны кейінгі жинақтарға халиққа деп қате бастырыпты. Содан соң сөз мағынасын тәңриге меңзейді.

Түсіндірмеде жаратушы деуі де содан. Шындығында ол – халыққа деген қазақ сөзі. Қазақ сөзін танымай жүрген кейбіреу, «Халиқ – жаратушы емес пе?» деп таласуы да ықтимал. Оған айтарымыз – халық та жаратушы, құрушы. Алыптарды жаратушы құдірет.

«Алла деген сөз жеңіл» өлеңінде:

Дүнияның барша қуаты,

Өнерге салар бар күшін.

Жүректің ақыл суаты,

Махаббат болса тәңрі үшін.

Дүнияның деген сөзді, барлық жинақ уәделескендей, Дененің деп қате басқан. Дене дегеніміз – адамның тұла бойы немесе әр түрлі зат. Дүние – өмір, тіршілік, әлем, жер жүзі, табиғат... Егер 1909 жылғы жинақтағыдай дүнияның болып түзелмесе, бұл өлеңде құн қалмайды. Кейінгі қосылған келесі екі шумақ бойынша, әр жылғы басылымдарда сәйкессіздік орын алған. Мәселен, бір жинақта: сауаты, барлығынша, қуа, білмейдір. Соңғы басылымда: суаты, барлығына, куә, білмейдүр. Тұлғасы бұзылған сөздер қаншама. Мәселен: Тағрип емес, тғриф, мәужүт емес, мәужәт – толқын тербеліс деген сөз. Мантикин емес, мантийкин. Мантийк – логика деген сөз. Уерд емес, Уирд^{әл}, әдеттің тайға таңба басқандай аудармасы: Ғадәт^{әл}. Ғадәт – Әдет, т.т. «Әзім әңгімесін» оқығанда «...Дінім хақ, ісім ақпын, өлсем шәйіт» деген араб сөзі кірген жолға тап боласыз. «Шәйіт – дін жолында өлген адам деп түсіндірілген. Бұл барлық жағынан қателікке ұшыраған сөз. Олай дейтініміз, айтылуы және жазылуы шәйіт емес, шәһид. Түп нұсқасы: شَهِيد (Шәһид^{әл}) көпшесі شُهَدَاءُ (шүһәдәу). Түсірмесі де хажы, молдаларды жақтайтындай... Шәһидтің анық мағынасы – соғыста қаза тапқандар. Жау қолынан азаппенен өлген Отан патриоттары... Осы поэмада: «Хикметімен тоқтатты бір жасаған» деген жолға кезігесіз. «Хикмет, бұл жерде Құдай мағынасында» деп түсіндіріліпті. Қате түсінік. Хикмет – даналылық деген сөз. Ойлаңызшы. Абай өлең жолының басында Құдай, аяғында Жасаған депті дегенге кім нанар. Даналылық деген сөзді تَكْوِين (Тәхаккәмә) – құдірет деген сөзбен алмастырса да бір сәрі. «Құдіретімен тоқтатты бір жасаған болады» ғой.

Толық жинақтың бірінші томындағы түсініктер бөліміндегі «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» өлеңіндегі екінші

шумақтың алғашқы жолын «Әзелде жас қартаймақ, туған өлмек» деп берілді деген. Өлеңді оқығанымызда, әзелдеден басталады деген жол: «Жас қартаймақ, жоқ тумак, туған өлмек» болып шықты. «...тыңнан текстологиялық тексерулер жүргізілді» деген кітап аннотациясындағы байымдауды теріске шығарған факті болды. Сөз етіп отырған әзелдеміздің дұрыс арабшасы – әзәлдә. Бұл сөз: ен алғаш, әуелде, о баста деген мағынаға ежелден ие. Осылай түсіндіруден тайқаксып, «Жоқ тумак» «философиясын» қосып жіберіпті. «Өкінішті көп өмір кеткен өтіп» деген өлеңнің жетінші шумағының бірінші жолы: «Құдай берген бұл достық – кәннің бірі». «Кән – пеш. Бұл жерде қуат, күш беру мағынасында» деп түсіндірілген. І т. 79 бет. Бұл да жымысқы жаңсақтықтың бір түрі. Өлең тексін оқып көріңізші, бұл өлеңге Пештің ешқандай қатынасы жоқ екеніне сонда көзіңіз жетеді. Пештің анық аудармасы: **فُورِنٌ , مَوِيدٌ** (Фүрн^{он}), (Мәукид^{он}). Бұл мысалды Кәнмен салыстыру үшін келтіріп отырмыз. Сөйтіп, Кән пеш емес. Берілген түсінік түбірімен қате.

Кәннің мәні – татулық, көңілдестік, жылылық.

Енді оңтайлаған ойды ортаға салайық:

Абай пайдаланған шетел сөздерін транскрипциялап тиісті ережелерге сүйеніп дұрыс жазу ләзім. Олай ету Абай тану ісіндегі абыройлы жұмыстың бірі болмақ.

Абай шығармалары шетел тілдеріне аударылғанда, араб сөздерінің бүлінбей басылғаны, дұрыс түсіндірілгені, биік мәдениеттілікті білдіретін болады.

Шетел сөздері мына формада түсіндірілсе дұрыс болар еді.

اِجْتِهَادٌ – Ижтиһәд^{он} (арабша) – ынта, жігер, талап.

مَثَلٌ , نَمُوذَجٌ – Мәсәл^{он}, нәмузәж^{он} (арабша) – үлгі, өнеге.

غَيْبَةٌ – Гәйбәт^{он} (арабша) – біреуді сырттан жамандау, ғайбаттау.

بَصِيرَةٌ – Басыйр^{он} (арабша) – зеректік, ақылдылық.

نَالٌ – Нәла (парсыша) – зар, уайым, қайғы.

شِيْغَهٌ – Шигәһ (парсыша) – нәзік, нәзіктік.

مُبَدَّهٌ ولسا – Мүбәдә олса (түрікше) – бола қалса.

بالى – Баллы (татарша) – бал қосылған.

Жеті атауы жайында

«Құдай тағала жер мен көкті бір аптада жаратты» – деп көрсетіпті құранда. Сол тұжырымның әсері тиді ме екен, жеті атауы қазақ тілі құрамына, талай жағдайға тақырып болған. Соның бірі:

ЖЕТІ АТА

Әр буынның өзіндік аты бар. Олар: әке, бала, немере, шөбере, шөпшек, немене, туажат.

Бір әкеден бірнеше ұл туып, жоғарыдағыдай өсіп-өркендеген соң, бір қауым, не бір тайпа елге, тіпті руға да айналған.

Туажаттан туған жүрежат, одан туған – жекжат, жекжаттың баласы жұрағат атанған. Жеті атаны бөлектеп алудың мәнісі: қазақ ұлтында нағыз жақын туыстың шегі – жеті атамен аяқталады. Яғни, туыстықтың бұл мөлшері екі жарым гасырға созылған. Бұл аралықта, «аталастардың» құдандалы болуы, ерлі-зайыпты болу «тұқым бұзушылық» болып есептелген. «Шариғат қосқан екен немерені» дегенді желеу кылып, ғашықтық жолмен қосылғандар қатал жазаға ұшырап отырған. Қалқаман мен Мамыр трагедиясы сол қазақ заңының тынымы. Сол ғұрыпты бұлжытпай сақтау үшін кейінгі ұрпаққа жеті атасын білу міндет етілген.

«Жеті атасын білген ер,

Жеті жұрттың қамын жер.

Өзін ғана білген ұл,

Құлағы мен жағып жер».

Бұл Тәуке хан заманынан қалған деседі.

Бұл ғұрып, туыстық махаббаттың ұзақ уақыт жалғасатынын, тірлігі мен бірлігін айнытпауға, тұқымды асыл сақтауға жасалған заң іспетті. Бұл ағайыпды адамдар арасындағы ар-ұятты, адамгершілікті адал ұстаудың тұрақты жолы.

Ұсыныс. Ел аузынан алған шығарманың ішінде жансақтық болуы да мүмкін. Меніңше, жұрағат 7 ата, туажат 10 ата болуы лайық.

Жеті ағайынды жұт

«Жұт жеті ағайынды, айыр ағашпен сегіз ағайынды» (халық нақылы). Тігерге тұяқ қалмай мал қырылып, ел ашаршылыққа ұшыраған жылды жұт жылы деп атайды. Ел есінен қалмастай:

«Тақыр қоян», «Доңыз» атты жұттар болған. Халыққа қара түнек болған, қайғылы себептің бәрі жұт. Сол жұттың біріншісі – қуаңшылық. Ол жағдайда егін-шөп шықпай жер беті қара тақырға айналады. Өзен үзік-үзік болып тартылып, көлдер суалып ақ тақырға айналады. Мал маусым айында көтеремге ұшырайды. Сауын малдан ақ тамбайды. Екіншісі – қатал қыс. Күндіз-түні түтеген боран, қақаған үскірік аязға төзбеген, тебіндегі жылқы ығып барып қонаға, батпақты көлдерге немесе орманның қалың күртігіне құлап, қар астында қырылып қалады. Қолдағы малды асырау да қияметтей қиын еді. Кей күндері ауылды тып-типыл етіп қармен көмеді. Іштен ашылатын қақпақтап шөп маясына дейін ор (траншея) қазып барып шөл алынады. Судан қаталаған малға қар ерітіп беріледі. Азығы таусылып, қолдағы мал да қырылады. Үшіншісі – қара өрт. Боз далалы кең өлкеден шыққан өрт, желмен жүйткіп жайылып, ені 40-50 км-ге тез жетеді. Сөндіруге ерік бермейтін биік жалынды тілсіз жау, алдындағы қыстауды, мал-мүлікті, мындаған мая пішенді түгел жалмайтын. Төртіншісі – сел, тасқын. Бұл – кенеттен болатын апат. Ондайда мал-мүлік түгіл, адам шығындары болғанын да білеміз. Бесіншісі – оба. Ол халыққа қырғын болып тиетін дерт. Обадан бір ауылдың адамы түгелге жақын апат болғанын көрдік. Ондай жылы: жылқыға «делбе», «шатана», сиырға «қарасан», «екі қыз», түйеге «басқұрт», қой-ешкіге «топалаң», «секіртпе» індеттері тиетін. Алтыншысы – жер сілкініс. Бұл зілзалә Қазақстанның оңтүстік, шығыс аудандарында болып келді. «Оның апатынан сақтағай» деп халық тілек тілейді. Жетінші жұт – соғыс. Өткен Отан соғысы – теңдесі жоқ, адам баласы тарихында болып көрмеген орасан зілзалә болды. 20 миллион боздақ Отан үшін құрбан болды.

Жеті қазына

«Жеті қазына» туралы әркім әр түрлі айтып жүр. «Тірек аңызы» деп «Жеті қазынаны»: күн, ай, от, су, аспан, жер, ит дейді. Бұның иттен басқасы бүкіл адам баласының ортақ меншігі. «Жеті қазынаны» жеке адамның игілігіне пайда болған жақсылықтардан қарастыру керек.

Діни адамдардың «білемін» дейтіндері, жеті қазынаның

біріншісі – Қызыр Ілияс пайғамбар, «Ол көңілі түскен адамды жарылқаушы». Екіншісі – бақ. Үшіншісі – ақыл, денсаулық, ақ жаулық, тұз, ит деп түйген. Бұның: бақ, денсаулық, жігіттің зайыбы деуіне қосылуға болады.

Біздің білуімізше, «Жеті қазының» алғашқысы – ақыл. Ақыл бақ пен байлықтың тірегі. Ақылды адамға сәби шағынан бастап бақ дариды. Ақылды адам ел басқарып, қоғамның алуан-алуан проблемаларын шешуге басшылық етеді. Ол дүние-жиһазға мұқтаж болмайды. Екінші қазына – денсаулық. Ол: бақ-дәулет, ақылдың тірегі. Денсаулық төмен болса, бақ, дәулеттен не пайда? Ондайда ақыл да өз дәрежесінде шалқымайды. Үшінші қазына – сүйіп алған ақылды, адал жар. Ол денсаулықтың қорғаны, бапкер. Күшті көмекші әрі ақылшы. Моральдық мерей, достықтың, туыстықтың, бірліктің ұйтқысы. Төртінші қазына – бала. Ол өмірдің жалғасы. Болашағың, қуанышың, шаршаған шағыңда шадман етер шапағатшың. Қартайғандағы әл-қуатың, қамқоршың. Бесінші қазына – өнер-білім. Жеңістік пен жетістік өнер-білімсіз болмайды. Өнер-білім сені өлімнен де арашалайды. Алтыншы қазына – Жер. Алуан түрлі асыл заттар жер қойнында. Ел анасы жер. Жердің адам баласына бермейтіні жоқ. Жетінші қазына – құмай тазы (ит). «Еттің бәрі қазы болмас...» дегендей, ит тұқымдастың бәрі қазына болмаса керек. Қасқырды ізімен қуып жетіп ұстап өлтірген, елікті қуғанда иесінен қара үзіп кетіп барып ұстап, шала өлтіріп, иесі жеткенше күзетіп отыратын, шекара бұзушыны, қылмыскер, қашқынды ұстайтын, жауменен алпарысатын... иттер ғана қазына. Біздіңше жеті қазына осылар.

Жеті қарақшы

Жеті қарақшы дегеніміз – аспанның солтүстік жарты шарындағы шок жұлдыз. Бір себеппен адасқан жолаушы, аспан ашық болса, темірқазық арқылы баратын бағытын бағдарлап алады. Ол үшін Темірқазық жұлдызын табу керек. Темірқазық горизонттың терістік жағына орналасқан кіші аю шок жұлдызындағы ең жарық жұлдыз. Ол дүниенің солтүстік полюсіне жақын орналасқан. Оны табу үшін жеті қарақшының *a* және *b* арасындай бес өлшем кіші аюға қарай ойша түзу арқылы табылады.

Жеті қат көк, жеті қат жер

Көгілдір түсті әлемді мұсылмандар: көк немесе аспан, асман, самауат деп атайды. Қазақта: «Жеті қат көк, жеті қат жер» деген сөз тіркесі бар. Аспан мен жер шары шынында да жеті қабаттан ба? Шындық болса, ерте заманнан осылай атануы ғажап-ау! Бабалардан қалған көне сөзге күмәнданбас үшін ғылым қайнарына қаралық.

Атмосфера «қатты» жерді қоршаған және онымен бірге бір денедей айналатын газдар қоспасы. Оны жердің сыртқы ауа қабаты деуге де болады. Ат-ның орташа қысымы теңіз деңгейінде 101325 н/м яғни 360 мм сынап бағанасының қысымындай. Жер бетіндегі орташа тығыздығы 1,22 кг/м³. Құрамы: азот, оттегі, озон, аргон, көмір қышқыл газы, сутек, неон, гелий, т.б. Атмосфераның қат-қабат болатыны рас. Ол қабаттардың физикалық, химиялық, т.б. қасиеттерімен бір-бірінен ерекше айырмасы болады. Биіктеген сайын ат-ғы температурасы өзгере береді. 100 км биіктікте газдар интенсивті түрде араласады. Жер бетінен 20-25 км биіктікте жер бетіндегі температурадан көп төмен, өйткені әр 100 м. биіктік сайын 0,6 Қ-ка төмендейді. Ол қабатты гомосфера дейді. Ол қабаттың жоғарғы шегінде озон газы жиылған. 100 км жоғары ауа құрамына жеңіл газдар (гелий мен сутек) араласқан. Ол қабатты гетеросфера дейді. Бұл қабаттарда атмосфера жылу және ылғалмен араласады. Тропосфера қабатында атмосфера жеңіл газдардың үлесі көбейе бастайды. Бұдан арғы қабат стратосфера, одан стратопаузамен бөлінген мезосфера қабатынан озон жоғалады. t⁰ (температура) 180-200 К-ға төмендейді.

Термосферада температура тез өседі. Себебі күннің қысқа толқынды сәулелерінің сіңетіндігімен байланысты. Экзосфера 800-1000 км. жоғарғы қабат. Бұл қабаттардың бәрінің жалпы массасы атмосфера массасының 0,5% дей скен. Температураның өсуі 200-300 км дейін. Одан ары 800-1000 км дейін температура тұрақты. (1000К) себебі атмосфера тығыздығы мен қысымы аз болғандықтан, күн сәулесін нашар сіңіреді. Экзосфера дейтін қабаттың тығыздығы өте аз. Оның ұсақ бөлшектерінің жылдамдығы екінші космос жылдамдығындай деседі. Егер соқтығыстар бөгет жасамаса, жердің тартылыс күшін жеңіп, атмосферадан планета аралық кеңістікке негізінен сутек пен гелий атомдары таралады. Мұндай құбылысты атмосфераның шашырауы дейді.

Тропосфераның жоғарғы шегі мен стратосферада озон газының көп болатыны байқалады. Оның мол жиналатын қабаты 22-25 км-дің арасы. Шамасы 40 км биіктіктен бастап атомдалған оттектің мөлшері көбейе бастайды. Одан әрі осылай жіктеле береді. 200 км-ге дейін ауаның негізгі компоненті азот N_2 болады. Одан ары атом күйіндегі оттегі басым. 600 км биіктікте басым компонент – гелий. 2 мың км-ден бастап және одан жоғарыда сутек, ол жерді қоршаған сутек тәжіні (сутектен тұратын қабатты) құрайды.

Сонымен жеті қабат (кат) деген сөз шындық. Ол қабаттар: громосфера, гетеросфера, трапосфера, стратосфера, мезосфера, термосфера, экзосфера.

* * *

ТАҒДЫР

(толғау)

Жаз, – деді ақын досым көргенінді,
Ақтаңдақ зардабына көнгенінді.
Тоқырау жылдарында торыққанмен,
Аман-сау мұнша жасқа келгенінді.

Отызыншы жылдардың дүбірленін,
Көзбен көрген кісісіз дүрбеленін.
Белгілі колхоздасу кезеңін де,
Жырлаңыз өмірдің сол «көлденеңін».

Миллиондаған адамзат қырылғанда,
Тірілердің көрдіңіз сұлдерлерін.
«Көсемін» халық мұңын ескерді ме,
Жойылсын деді ме, әлде мүлде елің.

Басынан балық шіріп тұрған шақта,
Шындықты лақтырғанда жанған отқа.
Жазықсыз елдің жарық жұлдыздары,
Асылып не атылып қалған жок па?

Жер басқан адам жау боп елестеген,
Дауласпай, жала жимай күн кешпеген.
Күзғынын кірпі қолғап марапаттап,
«Жаулармен оқпен ғана тілдес» деген.

Көрмедің бе тамұқтай түрмелерін,
Жоныңнан таспа тілсе, үндемедің.
«Көктегі күн көсеммен тең болмайды,
Есімде, – бұл батпайтын күн» – дегенің.

* * *

I

– Ендеше тыңда мені, ақын досым,
Білген соң қалауың жөн қолым босын.
Сыпырған саятшыдай томағаны,
Шалқыттың шабытым мен көңіл хошын.

Сан сырлы тарихымыз шексіз тарам,
Жосыған жыр жолының бәрі адам.
Қозғалыс, тартыс, күрес заңдарымен,
Бір кезде жалын атып тұрды ғалам.

Жүйткіген жыл артынан жылдар өтті,
Айбатпен айдаһарлар зәрін төкті.
Миллиондар көрді азап, тұрмыс дозақ,
Қаналып қысталаңда өмір шекті.

Қозғалды ұлы дауыл толқын айдап,
Толқыды қуаттана барлық аймақ.
Тамшыдан теңіз пайда болғанындай,
Ұшқыннан жалын атты көкке бойлап.

Ашынған кек қайнады барлық жерде,
Басшы боп шомылғандар қанды терге.
Әлемдік құдіретті күш қозғалды,
Көму үшін зұлматты терең көрге.

Құлдардай көп айдалған азаптарға,
Екі рет езгі көрген қазақтар да,
Айбалта, алмас қылыш, найзаларын,
Безеді қатуланып тәж-тақтарға.

«Солдатқа бір жігіт те бермейміз» – деп,
Жақ болып зұлымдыққа өлмейміз» – деп.
Әліби, Аманкелді ісін жақтап,
Аулымнан қаһарланған қозданды кек.

Октябрь ұлы асуы белестердің,
Маягы – алтын күмбез, күрескердің.
Жер жүзі еңбекшінің тұңғыш туы,
Туғызған мәңгілікке сөнбес күнін.

Айбынмен Аврора салют берді,
Дүмпуі дір еткізді дүниені.
Шұғыласы алтын күнмен шағылысып,
Оятты ұйқысынан талай елді.

Жұмысшы жасқанбады жауған оқтан,
Жүрегі жалын атты жанған оттан.
Бұғауы зұлымдықтың күйреп түсті,
Балғанын қуатынан жайдай соққан.

Қоғамның көре алмай өскелеңін,
Жоюға жаңа өмірге көшкен легін,
Жау шапты шар тараптан шамырқанып,
Алуға қарымтасын – кеткен кегін.

Көрдік біз он төрт елдің антантасын,
Жаудырған жер мен көктен отты жасын.
Шатасып есебінен жау жеңілді,
Советтің біле алмай күшін басым.

Рух беріп жеңістерге үнмен асқак,
Құралмен күдіретті жауды жасқап,
Күн көсем тура бастап алып шықты,
Танына Октябрьдің халқын бастап.

* * *

Мен ол кез сегіз жасар баламын,
Еріп жүрген соңында тек ағаның.
Қайда барса, мен де сонда барамын,
Тапсырмасын орындауға ананың.

Айырамын істің жақсы-жаманын,
Ескі менен қызықтысын жаңаның.
Қиын да емес оқып жүрген сабағым,
Сырлас болды ақ қауырсын қаламым.

Қиссаларды оқуға да жарадым,
Жырауларша әнмен қанат қағамын.
Дейтін болды қариялар «қарағым»,
Деп жүргенде, көпке қалай жағамын.

* * *

Оба дерті сұрқын бұзды даланын,
Тұнжыратты халықтың қас-қабағын.
Ажалы боп талай іні, ағаның,
Көзі болды өкінішті наланың.
Оба – апат, ажал, ашты аранын,
Ата-анасын жұтты қанша баланың.
Шамы сөніп, гүлі солды ананың,
Жайлап кетті елдің талай танабын.

* * *

Жүремете аштық салды азабын,
Қысы қақап, зоры болды азаның.
Малын қырып құрғатпады қазанын,
Бір жыл бойы дән татпады қазағым.
Тапты байлар, кірістің бір амалын,
Демесе де тығырыққа қамадым.
Ашықтың-ау, ашылсыншы қабағың,
Еңбекақың деді ішкен тамағың.

* * *

Ақ бандалар арасы боп мазаның,
Үстей берді бейбіт елге азабын.

Кегін алып, орнатпаққа заманын,
Жасап өтті ең ауырын қазаның.
«Күдіктіге» берді зілін жазаның,
Зұлымдыққа жалғастырып мазағын.
Пайдаланып күш пенен жау-жарағын,
Талау үшін көп аударды назарын.

Кольчак құрып, бойға тарап тамағым,
Сезді жаным саф ауаның самалын.
Бірте-бірте көзі ашылды сананың,
Бойға сіңіп үлгі үні дананың.
Ұйқы ашылды, тура алға қарадым.
Жұлдыздай боп жайнап тұрды жанарым,
Ынта, жігер, талпынысым, талабым,
Қиратқандай надандықтың қамалын.

* * *

Аштықта, жалшы болдым он үшімде,
Жүдеп-жадап күн кештім сор ішінде.
Бұғанам қатпаған кез, бойым өсіп,
Шыбықтай әлсіз еді қол күшім де.

Болғанмен бейнем адам, құным малдай,
Төсегім төл бөлмеде төл ішінде
Қарын аш, киімім кір, алба-жұлма,
Болса да байды көрсем дем ішімде.

Сорладым таң ағудан – ел жатуға,
Зор мәре, жұмыс бітсе күн батуда.
Мазасыз мал төлдейтін сәуір айы,
Сақаусын шаршадым деп тіл қатуға.

Жұмыстар жан қинайтын жүйе-жүйе,
Ер-әйелі «құдайдай» маған ие.
Миыңды мылжың сөзбен мәңгіртеді,
Кезінде құлындайтын тұмса бие.

– Су әкел, отын сақта.
– Жас төлді күт.
– Кел бері.
Отқа қақта, жабағы тұт.
– Тазала төлдің астын.
Қимылда тез!
– Айналдыр зауытты да суымай сүт.
– Желіден көнекті әкел сүті толы,
Бос емес сауыншының екі қолы.
– Көгенде қозыларды.
– Қой қосақта!
– Баланың аты болып ойнат оны.
– Жеті атаң жарымаған қыршаңқы таз,
– Шым ойып іргені жап...
– Жерошақ қаз!
Бәйбіше бұйырады жүн сабауға,
Басымда басқа бейнет болғандай аз...

* * *

Шілдеде шықты қожа алып шөпке,
Шөпте ол ұйықтатпады ширек сөтке.
Қарайды басқаларға бақастана,
Дегендей өнімдері аз ба, көп пе?

– Ұштауға маяға шық.
– Түбін түпте.
– Айналдыр отқайрақты, өй шикі өкпе!
– Шақшамды толтырып қой насыбайға,
Бұрайлап, қалампырлап баптап үк те...

Мүлтіксіз көп жұмысын істесем де,
Ынталанып кей істі үстесем де,
Мырзаға жақпай қойдым ешқашанда,
Шамамнан артық қылып күштесем де.
– Сейтеннің есі жарым, шамасы, – деп,
Адамға жатпайды көз қарасы деп.
Қорлады намысымды арды азаптап,
Перінің тастап кеткен баласы деп.

Мырзаның естідім де улы сөзін,
Анық жау екеніне жетіп көзім.
Жұмысын тастадым да кете бардым,
Қанымды сорғанына етпей төзім.

5.

Қазір айтар кеңесім,
Кезінен көп кеш екен.
Қалдырған бел белесін,
Өмір ұлы көш екен.
Тоқтатпаған егесін,
Өлім, өмір өш екен.

Жүрді жиі насихат,
Жалшы менен жарлыға.
Коммунистік ақиқат,
Тарап тұрды жаңғыра.
Айқасқанда екі тап,
Жыр ұқсады жаңбырға.

«Байыпта бай қылығын,
Әрекеттің әр қырын.
Дөп түсіп тұр оларға,
Бұғалығың, құрығың.
Ордасына сен ие,
Түспек үстем құрымын».

Құты асып-тасқанды,
Конфискелеу басталды.
Қара бұлтпен бүркелді,
Бұлтсыз ашық аспаны.
Ол науқанды күрескер,
Коммунистер басқарды.
Ақ ордалар жығылды,
Байға туып таршылық.
Би-болыстар бұрынғы,
Жасап бакты қарсылық.
Теріс үгіт жасайтын,
Еді қулар баршылық.

Безеп улы найзасын,
Жылан сұсты тұрмай ма?
Сезгеннен соң оңбасын,
Беріле ме оңайға?
Тиек етіп тіліме,
Токталайын үш байға.

Алматыда отырған,
Зиялысы зид* қашқын.
Ділде өшпес кек-тұғын,
Бекініс қып жар астын.
Ұртына у толтырған,
Пана етіп бөрік астын.

Хабарлаған туысқа,
Айла әдіс тәсілін.
«Атпақ жасын ұлысқа,
Тіле сауын басыңның.
Сат, сой, тығын, тез ұста,
Мүкаммалдың асылын.

Балғаластар, байшылдар,
Жадыгөйлер жасқалды.
Зиялылар «ойшылдар»,
Ығыстырып тасталды.
Жеңіп жалшы-малшылар,
Алғандай-ды асқарды.

Дүйсенбісі Дайырдың,
Отпен етті дұшпандық.
Қайдауылын Қайырдың,
Жүз жылқымен ұстадық.
Бір әкесі Зайырдың,
Бек жүргізді мыстандық.

Заң орыны таппады,
Бай ұлы деп Зайырды.

* Зид – қас, дұшпан

«Білгір куә» ақтады,
Қаймана деп Қайырды.
«Жетім» – жалшы атанып,
Зайыр жігін айырды.

Дидарланды Дүйсенбі,
Құшып сүйіп Зайырды.
«Бол, – деді Бек, белсенді,
Сөйт те өрт бол дауылды».
Қайыр: Қауіп – қатерлі,
Зердесіне зәр құйды.

* * *

Конфиске болды Зайыр жақындары,
Жүрегін жаралады жақын зары.
Өзегі өртенсе де қайғы-мұңға,
Сыртқы бейне қылыштай жарқылдады.

Аймалап жер ауарда «жетімегін»,
– «Берген жоқ сені Құдай бізге тегін.
Қиятын жау желкесін бидайықсың,
Не жасаймын десең де, жетеді ебің».

Аталмыш үш тұқымы егілгенде,
Көк алу ісін қалап емінгенде.
Тұрды ол тісін қайрап, қаны қайнап,
Етердей тасты талқан тебінгенде.

– Қажынып-қамықпандар, әкелерім,
Алмаса бала азғын әке кегін.
Құранды ұстап тұрып ант етейін,
Өлсем де кектеріңді әперемін.

Зайырға артты байлар аманатын,
Мақсатың бізге бақыт – алалатың.
Алдымен ебін тауып көздерін жой,
Соғтатып Сұлтан сынды азаматын.

КОЛХОЗДАСУ

«Ел болып күшінді қос, жаса бірлік,
Ұлы күш біріккен соң алып тірлік.
Үйірлеп конфискелік мал берілмек,
Кедейге ауды байдың құты» – дедік.

Атандық әуелде тоз – мойынсерік,
Бірлесу-бірлеспеу де болды ерік.
Сапасы атына сай болғандықтан,
Бұдан да тиімдісі колхоз дедік.

Таратып жібердік тез біз тоздарды,
Одан күшті деп тауып колхоздарды.
Сол науқан аяқтала берген кезде,
Дүниені дүрліктірген сөз қозданды.

Қазақтың қасиетін білмейтұғын,
Ел екен деп көзіне ілмейтұғын.
Голошекин дейтұғын әмір болған,
Бұйрықты Сталиндік үндейтұғын.

Өмірі көрмеген ол көшпендіні,
Тағдырдың сан кеселін кешкен елді.
Социализм мүлтіксіз орнайды деп,
Ойлаған жекеменшік өшкен күні.

Бақсыдай жыны буып тебіренген,
«Бастаймын жаңалыққа елді деген.
Дамуға уақ ұйымдар көп кедергі.
Ірі колхоз құрамыз кемелденген».

– Бұл бұйрық жарыспенен орындалсын!
Саспастар абақтыдан орын алсын!
Деп қайталап бұрқанды жынды боран,
– Сары аяз сазарудан қорынбасын!

Әмірдің ызғарынан ел үрікті,
Тасқын төніп келгендей дүрлікті.

Жиырма колхоз жиылып күртiк қардай,
Көрсеттi желтоқсанда iрiлiктi.

Қаңтардың қатты желi қар көшiрiп,
Ұйтқи борап иiрiмiн ыққа өсiрiп,
Қара мал паналатар қалқан болды,
Ұсақ малды жайлады жұт өсiрiп.

Сталинге хат жазған Голощекин
Бұзбай тұрып қазақтың тұрмыс көркiн.
Қайнатып қаталдықтың қара қанын,
Жоюға елдiң еркiн, құрды сертiн.

«... Қазақта болған емес жұмысшы тап,
Жарлы-жалшы дегендер буржуа уак.
Мазмұнын октябрьдiң сезiнбеген,
Тұрмысы, салт-санасы феодалдай нақ.

Орнагу қажет кiшi Октябрьдi,
Бас иiп кiм болса да құптар күндi.
Көздеген бiр нысанам орындалды,
Жойылды конфискемен кiлең дүрi.

Қаптаған қара құрттай кулактары,
Азық-гүлiк тапсырып құратпады.
Оларды арамшөпше отау ләзiм.
Отырмын соңғы шыңын құлатқалы.
Голощекин жүргiзген саясатты,
Сталин мақұлдаймын деген қатты.
Әмiршi ауыздығын алғаннан соң
Сан килы зұлымдықты жасап бақты.

Қасқыр иттей оспадар белсендiнi,
Содырлы сотқарларды белсендiрдi,
Солардан Комсод атты топ құрғызып,
Мәңгүрт етiп талайды теңселдiрдi.

Байлардың осы кезде көңілі өсті,
«Сәтті шақ кек алуға» деп те шешті.
Біздерге қар жауғанда, кедейге кәрі
Дегенге иланған жұрт үрке көшті.

Кейбір топ өлмей дәурен сүрем деген,
Шұбырып шетелдерде сүмендеген.
«...Тігерге тұяқ қалмасын!» – деп ұрандап,
Голощекин тағы да сүрендеген.

Ел қамын ойламаған өз белсенді,
Қиғылық қырсығымен езді еңсені.
Шайқады ел дәулетін, сән сәулетін,
Қатыгез тонағыштай ақ семсерлі.

Белгілі соның бірі Зайыр бастық,
Алыпты бай қаласын¹ бауырлас қып.
Ант ішкен ата кегін алу үшін
Жасаған колхозына кекті қастық.

Қарақшы қанды балақ: Мұса, Мәкен,
Қамдаушы қару-жарақ ақсақ Бәкен,
Жасауға мал паспортын маман болған,
Атақты алаяқ қу хатшы – Мәтен.

Зайырмен мұның бәрі болған қолдас,
Дейтіндер: «Қолдасы жоқ жігіт оңбас».
Уәж етіп «сақшылықты» жылқы қырган,
Жыртқыштай түн жамылып інге қонбас.

Бүлігін жасап бақты зұлым Зайыр,
Ысқырған айдаһардай тілі айыр.
Қырғынға колхозшыны ұшыратты,
Әріптес – Мәкендерге етіп хайыр.

1. Конфискеденген қулақтар бір жерге қоныстандырылған. Ол село Бай қаласы деп аталған.

Тұншығып айтпадым ғой мұндай мінді,
Күйінем еске алсам сол бір күнді.
Халқым қалай көтерген? – деп таңданам,
Басына бастырықтап артқан зілді.

7

Бұл елден біздің колхоз кем соқпады,
Тұрғанда Сталиннің қол шоқпары.
Біркелкі шаш ал десе, бас алатын,
Шығарды жалақтатып кіл сотқарды.

- Мұқымы Пішенбайдың еді бастық,
Жасады колхозына өзі қастық.
Үш үйір жылқы ұрлап қашып кетті,
Кеңсені құлыптаған жауып тас қып.

Мұқым кетсе, тұр екен бастық дайын,
Қақаған каталдықтың білген жайын.
Халықты күйзелтуді мақсат көрген,
Ұмытпан Әубәкірдің Қайырбайын.

Көз көріп, естімеген тұрмыс жайын,
Қабындады ел көріп қайғы-уайым.
Асыра сілтенетін апат шығып,
Меншікке қалдырмады тағал тайын.

Мұнда да жедел жүрген «түнгі жорық»,
Тастайтын жылқы басын баудай орып.
Малындай атасының рахаттанып,
Семіздің сар қазысын жатқан сорып.

8

Қамдандым Алматыға оқу үшін,
«Мұның жөн» – деді әкем – жетсе күшің.
Бастыққа аманаттай айттым тілек,
Өмірдің сезіп ауыр суық сұсын.

– «Қам жеме, семьяңа, Сейтен досым,
Алаңсыз бол.
Сапарың құтты болсын!
Оразам ашылмайды сіздің үйсіз,
Өйте алмасам, ішіме қайғы толсын!»

Алматы жөргеп мені аясына,
Нұр тұнған бау-бақшалы саясына,
Жанымды жадыратты шөліркеген,
Төбемді тірегендей ай астына.

Көшінен замандастар қаламын ба?
Каналды қаздырайын қаламыма, –
деп жүрген мақсат-мұрат мансұқ болды,
Жар тастай бөгеу түсіп талайыма.

Анамдай алтын ұям құшқан кезде,
Қиянға қанат қағып ұшқан кезде,
Құлатты қарлы құзды маған төтеп,
Өтірік белсенділер – дұшпан лезде.

ӘКЕ ХАТЫ

Жүрмісің есен-аман, күндей ұлым?
Жок едім ала көңіл өткен бұрын.
Ақырғы хатым болар саған барған,
Берік бол көз жанарым мұңым мұным.

Бүлікшіл белсенділер бермей тыным,
Қалып еді бар болғаны бір пұт ұным.
«Тұқымдық» деп Қайырбай күшпен алды,
Шешеннің жүнше жұлып ақ бұрымын.

Қайырбай: «Астық тап» – деп ұрды-соқты,
Баукеспе өзіндейден құрып топты.
«Тұқым қорын құюды» желеу етіп,
«Тап!» – деді комсод құрып қолда жоқты...

Лепірген Комсод емес кәр сот дер ем,
Қалмады жолсыздығы көрсетпеген.
«Астық қоры» – деп алды үн мен майды,
Акт жасап, «Байлықты көксеп келген».

Бастықтың «тапқышы» бар қуыс таяқ,
Тіміскеп астық тапса бірер аяқ,
Сорлыға жалған жала жабылады,
Сотталмай қалатындар некен саяқ...

Шырмады көбімізді қазақшылық,
Айтар сөз, күйінгенде – «қайда шындық?!»
Ашынып, ашыққандар бұлқынғанда,
Ақылгөйсін дейміз біз бұзба шырық.

Ерекше бұл еліңді жайлады аштық,
Үдере үдей соқты түрлі қастық.
Қар жауып қабағынан қақырайды,
Бізғарлы, қыс қылықты сұсты бастық.

Зобалан алай-дүлей туды заман,
Қаңғырып кетті кеше Нұрлан ағаң.
«Тамағынды асыра» деп жібердік,
Белгілі бұл жағдай да болсын саған.

Үш інің, қарындасың, абзал анаң,
Бәрі де ісіп жатыр күні қараң.
Біздерді өз қолыңнан жерлер едің,
Тезірек келсең, балам, жетсе шамаң.

Туысты баршылықта әркім таныр,
Мұндайда қу емендей етер тағдыр.
Жасырмай жағдайымды айтып едім,
Сыйлады бір қап картоп Сергей тамыр.

– «Тамыры бұл жағдайдың терең жатыр,
Табиғат жер-ананы етті тақыр.

Бар мәзірім, жәрдемім осы болды,
Қолымды ашқызбады заманақыр...:

Деді ол: – «Қайран тамыр-бейнең пақыр.
Күннің қараң болсаң да қандай бағыр.
Семьяң өлмей тірі қалсын десең,
Балаңды оқудағы жедел шақыр».

– Бұл нәубет обадан да болар ірі,
Күннен-күнге асқынды басқан зілі.
Сен барда колхоз болған бес жүз үйден,
Кеткені қара орыннан үштің бірі.

Айрылды анадан қыз, атадан ұл,
Қаралы талай қатын ерінен тұл.
Көр болар жетеуімізге осы жер үй,
Құлыным жалған емес, ақиқат бұл.

Құдай-ау, бұл не қыспақ?
Неткен жаза?
Толассыз берді жаза, елің наза.
Аштық пен ұру-соғу себеп болып,
Жуықта үлкен аға¹ болды қаза.

Халым жоқ жер қазатын, бет жабатын,
Сарқылды бар қуатым нәр табатын.
Бақыл бол бәрімізге маржабатпен,
Қуатың болмай қалса қол созатың!..

* * *

Жазбайтын әкем бұрын сары уайым,
Жай ғана паш ететін тұрмыс жайын.
«Тамыры табиғаттың тартылды» деп,
Бір хатта хабарлаған ауа райын.

¹. үлкен аға – әкемнің тетелес інісі

...Барлық мал орталықта – колхоз мүлкі,
Гүлденбек барған сайын өмір көркі.
Деген сөз бекершілік болмаса игі,
Әркімде көлеңкелі ой біркелкі...

Қуартты қызыл дауыл жайылым жерді,
Суалтты түгел дерлік айдын көлді.
Біздің ел тұқымды да құя алмады,
Майдағы зая кетті маңдай тері...

Оқи бер біздер үшін болмай алаң,
Еңбеккер бар тұрғанда Нұрлан ағаң.
Тұғырдан мен де түсіп отырғам жоқ,
Әлі де бір жігіттей табыс табам.

Дейтұғын әке хаты кілт өзгерген,
Қиындық, нелер қырсық, сор кез келген.
Тұрғанын ажал төніп баяндапты,
Тәрізді ертенгісін анық сезген...

Адамдай суға кеткен тасқында мен,
Сокқандай сол сұмдықты жартастай сен,
Буалдыр, бұлыңғыр күн булықтырды,
Жүрек сыздап,
Сандалып жүрдім мең-зең.

«...Семьям қырылғалы жатыр» – десем,
«Екенсің халық жауы қайтқан есең».
Дейтұғын НКВД дайын тұрған,
Тергеуден құр қалмайсың ол кезде сен.

ШЫРЫН

Есімде жазғы айы отыз бірдің,
Сау жойдың жұмысымен елде жүрмін.
Көтердік «Қызыл отау» шаңырағын,
Жиғандай жұмыс еді қызын үрдің.

Қыздарға «қызыл отау» қызыл гүлдей,
Салтына феодализм еді мірдей.
Танымай ақ-қараны қазақ қызы,
Болар еді баяғы кара күндей.

Алғандай шыңыраудан алтын қазып,
Үлгірді екі айда оқып-жазып.
Жұтқандай бал бұлақты бәрі мәре,
Тапқанға шөліркеген жанға азық.

Аларын білді өмірден сыбағасын,
Оқыды оқу-білім ұнағасын.
Әлеумет ісіне де араласты,
Білген соң қиянатқа шыдамасын.

Ұқсайтын бір қыз болды күлсе күнге,
Тұрғандай ләззәт құйып жүрегіне.
Нұрымен жарық қылып күңгірттікті,
Жұлдыздай жарқырайтын айсыз түнде.

Өкшеге сәл жетпейді қолаң шашы,
Жіңішке туған айдай құндыз қасы.
Қыр мұрын, қызыл ерін, қаракат көз,
Нәзік бел, көз тартады тік тұлғасы.

Алады көздің жауын ақ тамағы,
Арзан сөз сөйлеуге де сақтанады.
Онымен кезіккеннің мысы құрып,
Есінен шатасуға шақ қалады.

Даналық сөз естісе шаттанады,
Жанғандай есептейді бақ-таланы.
«Жүрегі жүзінен де сұлу ғой» деп
Жеңгесі Шырынымен мақтанады.

Көктегі күндей еді маған Шырын,
Күн сайын ала алмадым көзге шырым.
Мен сені жүрегіммен сүйем деп те,
Тіл, шіркін, айта алмады жалын шынып.

– Бұлбұл құс қазір гүлсіз күн кешуде,
Гүл Шырын күндіз-түні жүр есімде.
Дәнскер болуыңды өтінем!? – деп
Дәттедім арманымды жеңгесіне...

Мақсаттың оқу болды бір тарауы,
Еді ол қос жүректің зор қалауы.
«Оқысақ... бір қаладан» – дейді Шырын,
Жүзінен шалқып тұрып от алауы.

...Қиналдым Шырынымды ала кетпей,
Әуелде уәделескен сертке жетпей.
«...Тұрымтай тұсынаның» кері болды,
Шаттықпен бір қалада өмір шекпей.

Оқуға аттанарда Шырын маған:
– Тілеймін деді саған құтты қадам!?
«Биылша Қызылжардан оқуың жөн,
Масыл боп ерме» деді саған ағам.

Ағасы Сұлтан дейтін зерек жігіт,
Біз түгіл, дүйім халық еткен үміт.
Шырыннан кем көрмейтін мейірбанды,
Мәз еді мені көрсе ділі жібіп.

Артымда қала берді Шырын балым,
Бір жылға кешіктіріп тойдың қамын.
Жұптасқан достық жайын анық білді,
Маған да жаман ойлы Зайыр залым.

* * *

ШЫРЫН ХАТЫ

Алған соң әке хатын келесі күн,
Естідім «Биле» деген достың үнін.
Достар-ай, күн деппін той кешіре гөр,
Ол күннен жүз есе артық бір шұбар түн.

Міне бұл жан тынысым – Шырын хаты.
Көрінді айдай болып хаттағы аты.
Орнаған бишараға бақытсыздық,
Бәрі де Зайыр сұмның киянаты.

Жүрмісін есен-аман, Есей жаным!?
Өзіңе жан жүрегім еді мәлім.
Ақ тотың осы кезде торда деп біл,
Жарар ед быт-шыт етсем жетіп әлім.

Зайырдың Түмен жақта бір ұрысы,
Қашаннан болған екен зор тынысы.
Алдында конфискенің қашып кеткен,
Сықалып қоржындарға бар ырысы.

Іштегі сол сұм келіп сумаң қағып,
Сұр бойдақ інісінің жайын шағып,
Құда қыл Бектемірді белден басып,
Қызына кетем деген белгі тағып.

Қылпыған қылыштайын жалтандаған,
Досының тілегінен жалтармаған,
«Құда бол Артықбаймен, Шырынды бер»,
Деп Зайыр әкеме көп жампандаған.

– Жыл ауыр, астығың жоқ күн көретін,
Қыз беріп, қалың алар келді ретің.
Мейірім жоқ қоң етінде Артықбайдың,
Ер адам жомарттықты білдіретін.

Болады астық менен, ақша одан,
Қыдырдың құдығындай құтты құдаң.
Алтын бас еңкейгенде шалқаям деп,
Болмасын, қалған көңіл – нақ шыққан жан.

Басынған бастық сөзі желке баспай,
Жүрегін суындырған қара тастай.
«Қызымды жарымеске бермеймін» – деп
Сорлы әкем өлімнен де тұрған қашпай.

Одан соң жәдігөйсiп келдi маған,
«Сотталып қателiктен кеттi ағаң.
Сен менiң айтқанымға көнген болсаң,
Өлкелiк сотқа iзденiп өзiм барам».

– Жетi атаң жетi мыстан болған қостас,
Артықбай әрiптесiң жастан достас.
Құр емес құда болсаң қыздан қолың,
Дедiм мен – Шартықбаймен қылсаң бастас.

Долданды зор қылмысқа баратындай,
Тiрiдей менi отқа жағатындай,
Бiр кезде қалтасынан қару алды,
Табанда жарқыратып жаратындай.

Бұл күнде iшiмде шок жаным жара,
Қағусыз Зайыр бейне мүйiздi ара.
Сұлтанды алты жылға соттаттырды,
Өтiрiк неше түрлi жауып жала.

Зайырдың қолында түр барлық тетiк,
Жiбердi әкемдi де тентiретiп.
Мамамды аш-жалаңаш жұмсаған соң,
Әл үстi халде жатыр суық өтiп.

Жағдай жоқ үйде қалып оңатындай.
Көрiндi Зайыр ажал болатындай.
Сезiлдi уы жиi жауатындай,
Жылыстым жазамен жер ауатындай.

Аман бол аспандағы алтын айым!
Адамның алапаты сары уайым.
Бiз үшiн тағдыр қазiр қара тастай,
Құдыққа құлайтындай құралайың.

Жiгiтгiң санатта жоқ бордай босы,
Ез болса есi ауады, ауса қосы.
Өмiр сүр, өлiмдi жең, өсiр өркен,
Еркiнсiр ер жiгiттiң жолы осы.

Бақилық болуым хақ, Есей жаным!
Кетеді жерге сіңіп шырын-балың.
Болғанға – болат болып қарыссам да,
От үміт өшетіндей мүшкіл халым.

Күнге ұқсап бұлттан шыққан үйге келсең,
Жатқанда әл үстінде ақтық көрсем,
Солдым-ау, шешек атпай демес едім,
Бір ғана құшып тұрып, сүйіп өлсем!

Басымды бұлағай сұр бұлттар шалып,
Өртеніп тұрды өзек күйіп-жанып.
Бақытым, махаббатым, ең асылым,
Теңізге тұншыққандай болып гарық*.

10

Ата-ана, бал Шырыным,
Түскен құзгын уысына.
Естігенде жан шырылын,
Кім болыспас туысына.

Тарттым тура ауылыма,
Адам үшін алыстағы.
Ата-ана бауырыма,
Тірі болса табысқалы.

Макушиннен* келіп түстім,
Табиғат тым сүреңсіз.
Жан шошырлық кейіп-кескін,
Аштар сансыз реңсіз.

Қанқаларға кепкен тері,
Қапталғандай тұлғалар кіл.
Басқан аяқ кетіп кері,
Сылтау таппай құлауға жүр.

* гарық – суга бағу

Осы көптің арасында,
Жүр ғаламат бір жайқын.
Қорқыныш.
Көз қарасы да,
Қиылары ап-айқын.

Жақындады ол бойжеткен,
«Қайда көрдім?» – деймін бұны.
Біткен мүлде құрып дымы,
Суық өткен сұры кеткен.

Жалтылдаған беті ісік,
Күлгін тартып күлтілдеген.
Ісік беті жолда үсіп,
Жалқаяқ боп іркілдеген.

Ұшып түсті жылжи беріп,
Әлі құрып, жүрек талып.
Басын сүйей бердім келіп,
Тас тағдырға қайран қалып.

Есін жиды.
Қыз сорлыдан:
– Аты-жөнің кім? – дедім мен.
– Қаштым, – деді бір содырдан.
-- Айтшы өзің, кім едің сен?
– Мен Сейтенмін.
– Мен Шырынмын.
Аңсарымсың жан нұрымсың!
Ті-леп е-дім, кү-ні бұ-рын,
Жү-ре-гім-нің сен жы-ры-сың.

Үн үзілді, сонді жанар.
Бола қалды өзге өңді.
Кілт тоқтатты ажал-тажал
Ен ауадан алар демді.

* Макушин – станция

Өлді жүрек тынышталды,
Жас жүрегім жалындады.
Тағдыр гүлді қылыптады,
Шырын оған жалынбады.

Екі күндей қабыр қазып,
Жерледім де Шырынымды.
Жүрек жылап, жаным азып,
Қойып кеттім шыбынымды.

Миды ойды басты тұман,
Қара қайғы қабындады.
Шаққандаймын улы жылан,
Еш жұбаныш табылмады.

* * *

Қазақтар қара құрттай келген босып,
Жүр жосып,
Соның бәрі поезд тосып.
Күн сайын босқын саны арта түсті,
Біріне-бірін жатыр тағдыр қосып.

Жөн сұрасам:

– Жел үрген біз бір қаңбақ,
Таңдаған сайымыз жоқ бостық аңдап.
– Қазақтың құт қазаны еді ғой деп,
Белімді буып шықтым Сібірге арнап.

– Өлшеусіз түсті басқа ауыр салмақ,
– деп әйелдер жылайды мұңды зарлап.
– Кездесер «Өлмейтінге – өлі балық»,
Еңбекпен күн көрмекпін жанды жалдап.

Десем де енді жоғым табылмайды,
Бұлт басып бүркегендей күн мені айды.
Боранда қақап тұрған бүрсең қаққан,
Халықтың зобалаңы қара қайғы.

Бұл айдың қазақша аты – отамалы.
Туғандай қазақ халқын отағалы.
Қақаған қысы қатты қалтыратты,
Айналды күйкілікке Отан әрі.

ЖОЛДА

Арқалап чемоданды келем жаяу,
Қарқынды күннен-күнге болып баяу.
Екі жүз шақырымдай біздің аудан,
Жаныма жолдағы жайт салды қаяу.

Бұлағай боран алдан осы үріп,
Қасқырдай қан құмартқан шулап-ұлып.
Ілгері бастырмайды басқындарды,
Тұсаудай үскірік жел бермей ырық.

Жүруге халы біткен бір топ адам,
Селдірлеу шоқ ағашты паналаған.
Ышқынған зар шығады, әйел даусы,
«Шынымен туғаны ма ақыр заман».

Көргенім келер күні үрей сұмдық,
Бір адам өліп жатты түсі суық.
Жабылмай қалған көзі өңменді атты,
Айтқандай соңғы сөзін «өліп тындық».

Жаяуға бір қарт тегі жарамаған,
Тұздай қар қойын-қоншын аралаған.
Сүйенген күйі өлген бағанаға,
Көргендер оны өлік деп санамаған.

Жаны бар жай-күйі жоқ бишаралар,
Ыңырысып үн катады араша олар.
Киізге ұқыпты орап, шандып таңған,
Үстінде бара жатты қол шаналар.

Жолымның қалың орман он мен солы,
Күйінген көкірегім мұңға толы.
Домалап әлдекімнің басы жатты,
Шашылып қасқыр жеген аяқ-қолы.

Көрместі түсімде де жолда көрдім,
Жас жаным түршіксе де төзіп көндім.
Құныңа пұл жетпейтін, қайран адам,
деп егілдім, – жыртқышқа жем боп өлдің!

Қорықтым қанға батқан Нұрлан ба деп,
Ел-жұрттан, үйден ажал қуған ба деп.
Сұм ажал бауырымды жолда жойып,
Үйдегі барлық жанды қырған ба деп.

Бұл жолда көргендерім –
Батпандап арқалаған мұң салмағым.
Үстіне осыншама қасіреттің
«Шырыным, гүлзарым!» – деп жыр самғадым.

* * *

Жүрегім өрт тигендей қалың қауға,
Еркім жоқ өзегімнен қабынбауға.
Паш еттім белсенділер бейбастығын,
Болғанда басшыларда – қабылдауда.

Оқыдым әкем менен Шырын хатын,
Паш еттім қос бастықтың атап атын,
Колхозды жегі құрттай жегендігін,
Олардың жатқа еткен шапағатын.

Болғанын бар қажеті орталықтан,
Соғымды ұрлап жеуін аш-арықтан.
Қалғаны бір мың бастан қырық жылқы,
Колхоздың құрығанын қорқаулықтан.

Білгенді қылмыстарын жазалатқан,
Ақтан-ақ ондаған ер жаза тартқан.

Ақырғы астығы үшін таласқанда,
Жеңгесі Қайырбайдан қаза тапқан.

Колхозшы аштан өлген жүзден астам,
Тарихта сұмдық бар ма бұдан асқан?!
Жазықсыз шаруаны жаудай тонап,
Ысқырып сұр жыландай зәрін шашқан.

Кей үйдің тып-типыл боп өшкен күні,
Ол апат қуантқандай өшпендіні.
Бұрынғы бес жүз үйлік колхозымның,
Кеткені босқын болып үштің бірі.

Арттырып каталдықты кара тастан,
Жаудырып жек көргенге жала-қастан.
Қайырбай жүріп жатыр бастық болып,
Аяққа адамдық пен арды басқан.

Халықты қайтесіздер қалжыраған?
Көбінде өлердей хал қан жылаған.
Тел емген тай тәрізді белсенділер,
Жып-жылтыр майы беттен тамшылаған.

Тап болған тас тағдырдың дауылына,
Көңілді аударындар ауылыма.
Адамды тала десе тап беретін,
Қасқыр иттей белсенді қауымына.

Мені түгіл сенім артқан қанша қауым,
Сіздерсіз пана етер асқар тауым.
Жұмысқа орналассам деймін жедел,
Жайнайды сонда ғана бақша-бауым.

Жаламен кімді құртты?
Нені ұтты?
Қарастыру жөн болар қанды ұртты.
Қаскөйдің де қамбасын қарайықшы,
Қырғышнан сақтау үшін қалған жұртты.

Бастықтар мақұлдады ұсынысты,
Түп-түгел тұрмысыма түсіністі.
Сейтеннің мәлімдеуін еске алып,
Өзгеріс жасайық деп сөз түйісті.

- Сіз үшін табылады жақсы жұмыс.
- Сүйген жұмыс, – дедім мен бақыт-ырыс.
- Мектепте оқу ісін меңгеріңіз.
- Сізге қарап тұрғандай кей бір тың іс.

* * *

II

Кезіге кетті кенет Шәріп деген,
Бастықтың әріптесі дәріптеген.
Жолшыбай сөзге тарттым оны ептеп,
– Кімдер бар колхозды жеп дәнікпеген...?

Айтыпты келгенімді Қайырбайға,
– Қарғаша өрттің бетін қайырмай ма?
Салып кел «Қарғашанды» қарап жатпай,
Достарың тауып берер қайырлы айла.

Ауданға бастық іле барған шауып,
Исасын ГПУ-дегі алған тауып.
Оқудан қашып келді Сейтен деген...
Пікірі... әсіресе бізге қауіп.

– Танттыпай жауап алып шырғалаңыз,
Біржола жөні келсе шырмалаңыз.
Қалай бүрем десең де сығымың нық,
Мойындат болмағанды «шышға нағыз».

Иса кірген ауатком бастығына,
Сейтеннің таныссын деп қастығына.
– «Қайырбай куә болмақ бұл жұмысқа,
Жаулықтың көз жеткізбек растығына...»

– Анық жау Сейтен емес, Қайырбайың
болып жүрер,
Қарағым, байымдағын.
Колхозы неге оның жау шапқандай?
Мақсат бардай қарымта қайырайын.

Хатшы да кісі еді әділетті,
Мен айтқан дерек етіп мәліметті.
Исаның «достық» аузын жаптырыпты,
Тәрік қылып жалалы әрекетті.

- Жаланы жоғарыға жолдағанмен,
Лудандық досы біраз қолдағанмен,
Мен жағы таразының баса берді,
Жасынды бұлттар басты торлағанмен.

Тергеуші арызшыдан бұрын келді,
Өтірік белсендіге қырын келді.
Мен-дағы отыр едім «жау қайдалап»
Сыбанып екі бірдей түріп жемді.

Бастықтан бастап тінту жүргізілді,
«Қарымта» деген үндер шықты зілді.
Қақтаған бір тоннадай ет шыққанда,
Көргендер деді бұның жұлыны үзілді.

Азықтан ет қана емес табылғаны,
Үш қап ұн, тонна бидай тағы бар-ды.
«Жем болмас желмен келген» дегендейін,
Үш пұт май көгеріпті қарындағы.

Ашқыздық жиналысын колхозшының,
Бастықтың баяндадық бар шығынын.
Өсіріп-әсірелеп сөйлемедік,
Фактының аян еттік нақ шындығын.

Бастықтың жандайшабы сөйлеп кетті:
– Кеудемді ашу ыза кеулеп кетті.

«Шіриді балық бастан» – деген осы,
Үдетті өз қолынан бұл нәубетгі.

Жүздеген малды өзі жайғастырды,
Биені білезікке алмастырды.
Жел-құйын жүйрік беріп, жүзік алып,
Достықты ұрылармен жалғастырды.

Келіннің үлде киіп малынғаны,
Құлпырып алтын, ақық тағынғаны,
«Береген қол – алаған» – бәрі байдан,
Үстіне қамқа тонды жамылғаны.

Бұл менің досым еді бала жастан,
Сыр-сұхбат сүт пен судай араласқан.
Бұл биыл қайта туды қасқыр болып,
Соттатты қайын атамды қылып қастан.

Мен бұған күнім үшін жақын жүрдім,
Азықтық қор жинадық екі жылдың.
Уа, халқым, кінәлімін алдарында,
Дегенді – «сұқ семірмес» бүгін білдім.

– Ұйымдасқан байлықты – ен дәулетті,
Бас болсаң, ойсырата же демеп пе еді?
Сен бейне елге тиген өрттей болдың,
Адал деп саған халық сенбеп пе еді?

Комсотың қасқыр иттей таласа да,
«Өткеншек егіп бізді сабаса да.
Айызың қанғандай боп тамашаға,
Күлгенсің ләйлігендей анашаға.

Меніңше мұны сотқа беру керек,
Шіріген жұмыртқа деп жеру керек.
«Пламя» колхозына қосылайық,
Қонды елдің қойынына ену керек.

– Қаныпезер халықты сыйламаған,
Дейтінсің, «Нең бар берер сыйға маған?»
Тінтілген қандай екен, ей, мейрімсіз?
Көр енді табаныңды сырғанаған.

– Ұямды ойран етті пасықтығың,
Токтатты оқуымды құсыттығың.
Өлгені өліп, өзгесі қаңғып кеткен,
Жасайды дәл осындай қырсықты кім?

Сындырды алыстан-ақ қарымды кім,
Момын едім қайнатты қанымды кім?
Комсодтын соққысынан әкем мәңгүрт,
Семья аш,
Қазір маған тарылды күн.

Қорлады қиянатпен қауымды кім?
Қаңғыртты жапа-жалғыз баурымды кім?
Бір әкемнің түндігі жабық қалды,
Көтерер осынша зіл-ауырды кім?

Халық аш қырылуда бала-шаға,
Айналған зиттығыңнан¹ бишараға
Нәубеттің қырсығынан құтқарсам деп,
Жең түріп түстім міне арашаға.

Қайтарман қастығыңның жүзден бірін,
Жумасам жүрегімнің жырмен кірін.
Айнаға өкпелеме, бетің қисық,
Көрінер тым жексұрын көкшіл түсін.

Барғанда құлағыңа отты жарым,
Қайнар да, калтырар да қара ділін.
Қашанда жыр жарасы тез бітпеген,
Оғына айналады кейде мірдің.

¹. Зиттық – дұшпандық

Мен саған бермей жүрген жоқ қарызым,
Ал сенің маған дайын тұр арызың.
Үндемей қабар болсаң тағы мені,
«Сыйға – сый...» жасау менің зор парызым.

Қаскейдің қалдығысың жұртындағы,
Жатырсың жәутікке ұқсап жыртылғалы.
«Бір тосқын, мың тасқанға» – деген осы,
У мен май өзіңе азық ұртындағы.

– Сөз айттық сауыт бұзар октан бетер,
Қайнатып тас балқытар оттан бетер.
Халықтың қарғыс айтар сыңайы бар,
Өмірлік жаза берген соттан бетер.

Мейірбан әлмисақтан қазақ халқы,
Кешіру өз тентегін ата салты.
«Тоғайды жалғыз танша лаस्ताмайды...»
Орнынан алса жетеді осы талқы.

Қосылмақ болды колхоз «Пламяға»¹
Туыстай тар кезеңде орыс аға.
Дегенді шаруалар мақұл көрді,
Аудан да көмектесті бұл араға.

* * *

Ар-ұятты таптаған,
Голощекин баптаған,
Ұранын зарлап жаттаған,
Сенімін мінсіз ақтаған,
Есерден ел арылды.
Семіздің етін қақтаған,
Сұғанақ қолын тартпаған,
Аран аузын жаппаған,
Түнде де дамыл таппаған,

¹. «Пламя» – көрші орыс колхозы

Кеселдің демі тарылды.
Басшы болып Мерзоян,
Келгенде қазақ қуанды.
Деді оны Мырзажан,

Жылаған аштар уанды.
Келтіріп тұрған зор зиян,
Айықтырды тұманды.
Көтеремдер қонданып,
Шаруа аздап қорланып,
Тұрмыстары оңдалып,
Жүрген бұрын соң қалып,
Қамқорлыққа алынды.

* * *

12

Андардай ормандағы бір-ең қадақ,
Жемдестер жүрді үш жыл жүдеп-жадап.
Ауруы қалса дағы әдет қалмай,
Қапыда қасқыр тісті жүрді қадап.

Қайырбай жұмыс алды ревизорлық,
Бейне бақа, ешкіге зорлығы жоқ.
Терісін хамелеон шақ қып тігіп,
Киіпті «қарғыс өтпес» талма тон ғып.

Репрессия кезінде жүзі жайнап,
Өлімге талай ердің басын байлап,
Жүрсе де топ ішінде моп-момақан,
Жасырын іс тындырды тісін қайрап.

Шашуға қанды уын құлқындағы,
Ойлаудан зәрлі миы бір тынбады.
Құпия НКВД тілшісі боп,
Жалаға үйлесетін тың тындады.

Болғанда адал адам халық жауы,
Шағылды сорлылардың лажсыз тауы.
Құрбан мен Базарбайлар ұсталғанда,
Ішінен алды демін басы сауы.

Үздіксіз хат жазылған жалдаптарға,
Қырғынның қақпасындай зардаптарға.
Батырақ-Жалпар менен әкемді де,
Қосыпты күні сенген саңлақтарға.

Мыңдаған жұлдыз ақты,
Зарықты адам.
Көзі көр боп жарыққа тарықты адам.
Көрсетіп көресінді сорлы шалға,
Тергеусіз тіршіліктен торықтырған.

– Мойында деген – молда болғаныңды,
Семіріп молдалықпен толғаныңды.
Арапша шар тарапқа хат жазыпсың,
Жазып көрсет сондағы жолдарынды!

Мойында елдің қанын сорғаныңды.
Суретте Айсаринді – Қорғаныңды!
Біз оны тұтқындауға барған түні,
Үйінде құрметтеліп қонғаныңды...

– Бітірген қағазым жоқ дін мектебін,
Ешкімді молда болып кенелтпедім.
Жәдитше оқытушы болып едім,
Шығып қалдым үлгермей міндеттерін.

Қазақта арабша еді оқу-сызу,
Қалған жоқ сол жазуға көзді сүзу.
Қайырбай арабшаға судай жорға,
Сау болса игі,
Жігіт қой жібі түзу.

Қайырбай «жау» – деп мені айтқан шығар,
Болмады бірде оған төзім шығар.

«Қалғаны Бақы аулынан екі-ақ үйміз,
Құрыды тамырынан», – деді Шынар.

Мен үшін колхоз деген тар қапастай,
Жүрмейсің байсалды боп жанталаспай.
Қашып кеткен бауырлар хақ әулие,
Құтылды сәтіменен кара баспай.

Есіне түсті шонжар тұқымдары,
Екі үйі – кеткендердің тұқылдары.
Сөзіне бисаясат шыдай алмай,
Деп қалдым: «Отырмысың құтырғалы!»

Дін кітабы – Құдайға табын деген.
Өкімет үкіміне бағын деген.
Көсемді құптамаған адамдардың,
Санасы жәндіктен де шағын деген.

Ол өңін осы сөздің айналдырған,
Сіздерді сиқыр сөзі ойландырған.
Етіңдер мені азат, әділ ерлер,
Деп тауып мөлдір ойды лайландырған.

Бетпе-бет меніменен мойындассын,
Дәлелмен жаулығымның бетін ашсын.
Кім құзғын, кім қоңыр қаз екендігін,
Айыруға қатыссын зертшіл басшың.

Ел жесем, өлер ме еді інім аштан?
Бір інім Севкрайға көше қашқан.
Айсарин Әбдірахман туыс емес,
Ол үйге кісі емеспін есік ашқан.

Қарт дәлелін деректі шындық демей,
Қайырбайдың қылығын сұмдық демей,
Қыңыр қарт ырқымызға көнбеді деп,
Туғызған жан төзгісіз керім үрей.

Қинаған қатал құлық молдасың деп,
Жол бұзған жауыздықпен жорғасың деп,
«Әйгілі Айсариннің жаулығын айт,
Екеуің ұлтшыл, байшыл болғансың» – деп.

Ақпандай сары аязда қалдырса да,
Есінен қинауменен тандырса да,
Алғашқы жауабынан танбапты әкем,
Қабатын қасқыр итін алдырса да.

Қайырбай бетпе-бетке келе алмаған,
Әкемді беті күйіп көре алмаған,
Халыққа қара жүзді болғандықтан,
Дерексіз жалған жауап бере алмаған.

Әкемнің талма дерті жиілеген,
Онысын бас тергеуші жиі көрген.
«Жау болып ауру адам не қылады...»
Қозғалған іс сапасын менсінбеген.

Әкеме себеп болып осы жағдай,
Қап-қара түнде жатып үш жарым ай.
Қосылған аман-есен отбасына,
Басына бақыт келіп қонған жандай.

* * *

ЭПИЛОГ

Бұрқаған боран, түтеді түнек қорғасын,
Қуғандай құйын, құйғытқан уақыт қыр басын.
Желік сөз желпіп, ақ үкі селеу ұлпасын,
Қаңғыды қаңбақ, жер дүниенің жотасын.
Қиянат-қырсық бөбектің бүрді қолқасын,
Аруана азды, жоғалтып туған ботасын.

Әмірші «көсем» жеке билеп тұрған-ды,
Миллиондаған қазақты аштан қырған-ды.
Нәубет-ау мынау, – деп елеп мойын бұрмады,
Кемеңгер-дана адамдар атылғанда да,
Қырудан бір сәт, тоқмейілісіп тынбады.
Адамды жалмап тұрмын-ау деп қыңбады.

Туыс пен достар, қатысып қадам баспады.
Аға мен іні сырласып жағын ашпады.
Бір құзғын келіп, «күдікті – десе әкеңіз»,
Баласы тұрып, «жау» деуден оны қашпады.
Өз басын қорғап әкесін солай деген соң,
«Жан сауға!» – демей, қорғасын қалай басқаны?

Тұрғанда кеше балық шіріп басынан,
«Қан құмар құзғын», кем болмады жасыннан.
Жазықсыздарға азапты алуан қолданып,
Тұтқын сорлыларды шексіз қинап басынған.
Қайыспас көксіл, қайран Әбем-агакем!
Тұтқында жатып, асылып не атылған.

Сексен үш боздақ оралмады шайқастан,
Кешегі өткен зілзалалы айқастан.
Аштық пен соғыс... тағы басқа апаттар,
Шындық шежіре, әрқайсысы бір дастан.
Қырғынды мұндай ешбір тарих білмейді,
Әрқилы нәубет насырға шауып ұласқан.

Ұрпақтан-ұрпақ сақтап-ақ кеп ед мұраны,
Кіршіксіз сақтау мұраны болып мұраты.
Тоқырау кезде атаның алмас қылышы,
Қынапта қалды тот басып мірдей құралы.
Шуақты күшнің жайнаған реңін өзгертіп,
Көмескіледі бұлыңғыр ауа мұнары.

Қилы-қилы өтті талай ақтаңдақ,
Ол кезді білу қиын-ды тарих ақтармақ.

Алапес дертті заман өтті шынында,
Тоқырап қоғам қалды кейін ақсаңдап.
Жүздері күймей қазақты жүзге бөлуін,
Данқойлар қалай дұрыс деп бөсіп мақтанбак.

Бөліне қалып, шұлғысу бар-ау әлі де,
Ескі дертке... сүрініп жүрген кәрі де.
Алғашқы қауым дәстүрін сақтап жүргендей,
Рушылдық дерттің қазіргі шақта мәні не?
«Тірліктің күші – бірлікте» деген бабалар,
Ден қою ләзім, бірліктің ұлы, әрине.

Келсді өмір күн сайын өрбіп өзгеріп,
Өшкенім жанып тұрғанын отыр көз көріп.
Көрбілте болған жолдарым жайнай бастады,
Өнеге болып, қапталы гүлмен безеніп.
Жоғалған мұра оралды қайта сәулетпен,
Отандас елдер дейтіндей бұдан безбелік.

Тілемес кімдер, сәтімен өнген өнімді,
Өйткені өнім құлпыртпақ құт боп өңірді.
Келелі кеңес өткенде шешім алынып,
Арайлы бағдар, өркенді жолмен өрілді.
Орынды ойдың білгірлері үндесіп,
Қозғайды алға, арнасы ұлы өмірді.

Көзге түспеген бақ

Цирктің шығыс жағында ауданы 3-4 гектардай бақ бар. Ол Абай мен Сәтбаев атындағы көшелерге ортақ гүлзар болар-ау деген үмітпен орнатылған еді. Сәтбаев көшесі жағынан Цирк пен Әуезов атындағы драма театрына тура қатынасу үшін жалпақ асфальт жолы тартылған. Жолдың екі қапталына арасы 10 метрлік етіп, ұзындығы үш метр шимасында, арқалы орындықтар қойылған. Олардың жанына тазалық-тәртіп үшін дюраломиниден құйылған урналар да болған.

Асфальт жолды қапталдай жасыл желекті күміс қабық қайындар отырғызылған. Осы бір көрініс Цирк ауданының көркін көркейте түсетін. Бақтың шығыс жақ қабырғасын тоя ағаштары қапталдай өсіп тұр. Бұл бақта алуан түрлі ағаштар сорты баршылық. Білемін деген кісінің айтуына қарағанда, ағаштың жүзден астам түрі (сорты) өседі екен. Қылқанды ағаштың кейбір түрі бес бұрыш құрап өсіп тұр. Оскіндерді жұлдызға ұқсатып отырғызған адамдар, бес қарағайдың не бес тояның қоршауында саялап, адамдар дем алар деп тілек еткендей. Көктемнің көрікті кезінен бастап, ертелі-кеш серуендеп, соғыс және еңбек ардагерлерінің сұхбаттасатын мекен-жайы болсын десе керек. Өкінішке орай, игілік ой жүзеге аспады.

Жоғарыда айтылған көп орындықтарды, жүретін қызы бар жас жігіттер бақтың таса-таса жеріне көшіріп әкетті. Кейде 4-5 орындықты бір жерге топтастырып, «Бас қосу» мәселері де өтіп жатты. Олардан босаған шыны ыдыстар, шөлмек теріп табыс табатындарға зор қуаныш-ты.

Бетімен кетушіліктің бір түрі – кешкі сағат бес, алтыдан басталатын иттер саяхаты. Оған неше түрлі ит тұқымы жиналатын болды. Өзінің де, итінің де өнерін топ алдында пап иту мақсатымен иттерді мұрындықсыз жіберіп, білгендерін істеп бақты.

Ол тәртіпсіздік аздай, арыстан мойынды, қабылан құйрықты, т.б. модаларға келтіріп қырқып, сылап-сипап, дәреттендірер еді. Сойтіп, біз сөз етіп отырған бақ, жүн-жұрка, қоқыстардың қордасына айналды. Бақтың шалғыны жылда екі рет шабылатын еді, биыл бір-ақ рет шабылды. Оның өзінде толық шабылуға мүмкіндік болмады. Себебі шытырман торап, сүрлеулер, бітік шыққан шалғын басылып-ұйысып қалған. Сондықтан түгел таза шабуға мүмкіндік болмады.

«Қасиетті иттердің арсылы, ырсылы мен қырылы, шаңқылдаған үрпісі,

адамға шабатындай жүрісі, оларға айтылып жатқан бейпіл даңғаз, даурығулар, баяғы концлагерлердің иттері мен итпаздарын еске түсіреді. Осындай ортаға сәбилерін ерткен қарттар жақындай алар ма? Олар отырып дем алатын орын болмай қалды.

Баққа жиналған жастар бір нәрсені бүлдіруден басқа әрекеті жоқтай. Жоғарыда айтылған орындықтар, бәрі дерлік, апарған жерінде қиратылыпты. Сом құйылған сирақтары бөлек-бөлек шашылып қалған. Қатарластыра болаттап орнатқан планкелер орындығы мен арқалықтары, отқа жағатын тамызық тәрізді сақталған. Қыздарға қайрат-қуатын көрсетіп, мақтану үшін өзінен өзге бозбала көтере алмайды деген қара таспен ұрып қирататын болыпты. Жақсы жасалған урналардың ұшты-күйлі жоқ болып кеткені де жұмбақ.

Бұл бақты кейде ешбір себепсіз су қаптайды да, батпақты тоғанға айналады. Соның әрекетінен жерінің бедері де бүлінген. Сөйтіп, игі мекен-жай болады деген бағымыз ешкімнің көзіне түспеген иесіз мүлік сияқты болып қалды.

Адам рақаттанып дем алатын қасиетті орынды иттер жайлағаны өкінішті-ақ!

Бақты игілікті бейнеге келтіру үшін қалалық совет неге қамқоршы қожа болмайды екен-ау? – деген сауал көңілге еріксіз түседі. Бақты иттер серуендегеннен гөрі адамның серуендеуі заңды болар еді.

Қоғам мүлкін бүлдіргіш бейбастарға әй дейтін ажа, қой дейтін қожа болмағаны бізді қатты таңдандырады. Олардың жастық-мастық жасырынбақтары аядай бақта өтуі бізге жиренішті көрінеді. Ондайларды үлкен бау-баққа қуу керек сияқты.

Бақ ішкіштер ұясы болмаса игі еді деген де ойдамыз. Өйткені бүлінген орындыққа бүйірлей жатып, қорылдайтындар көріне бастады.

Қаланың осы бір кішкене бөлігіне үйір болған жастардың моралдық бейнесіне қалалық совет, комсомол комитеттері, заң органдары елеулі көңіл бөлсе екен. Депутаттардың қалалық советі бау-бақтың күзгі жұмыстарын табысты аяқтатырып, 98-ші көктемді көркем бейнелі игі істермен қарсы алғызар деген үміттеміз.

* * *

Ерлік (Әңгіме)

Ішінгі сағат екіде бебеу қакқан телефон сылдыры Еркінді шырттықдан оятып жіберді. Еркін тез тұрып телефон трубкасына қармасты.

Алло, алло! Тыңдап тұрған лейтенант Еркін Қасымов. Қаматсыз ба, жолдас майор? Тыңдап тұрмын... иә, иә. Қап! Ай, қамнат-ай! Нағыз банды, қанішер екен... деп начальнигінің сөзін түкнят тыңдап тұрған сыңай білдірді. Қан төгілген хабарды естігенде, абағы түйіліп, қоңырқай кейпі құбылып, сазара түсті...

... Міскін бишара, өлгендерін көргенде, есінен адаспағаны абырой болған. Е... әрине. Жолдас майор, кешіріңіз!? Зауалшы-зұлымның ыртқы киімдерінің қандай екенін, денесінде қару бар-жоғын, айтар ма едіңіз? Ә, ә. Ол арасының белгісіз болғаны жарамаған екен... Әрине, қаруы бар деп жорамалдаған жөн. Жақсы. Айтқаныңызды олық ұқтым. Боран бөгет жасап, жолда кідіріп қалмасам, ертеңгі сағат -де ауданда боламын. Сау болыңыз! Тыныштық түн тілеймін!

Еркіннің көзі көпке дейін ілікпеді. Начальнигінің айтқан сөздерін йіша қайталады. «Міндет: үй иесін, үш бірдей жас баласын өлтіріп, ұнды мүліктерін тонап кеткен қанішерді тауып тұтқындау. Әйелі ашып құтылған. Уақиға кешкі сағат 9-20 кезінде қалада болған. Тірі алған әйел, ері мен балаларының түтел қырылғанын көргенде естен анбағанда қайтсын! Оның есін жигызып, уақиғаны анықтағанша, үс-тұсқа күзет қойғанша, қылмыскер қаладан қашып үлгерген. Қашқының бағыты Қостанай болар деген жорамал бар. Зор денелі, ертеш мұрын, еріні айналыңқы дүрдік, шегір көз, сары орыс. 35 жас амасында. Сол жақ құлағының шеміршегі жырылып, қайта біткен ыртқы. Ауыр қылмыстар жасап, бірнеше рет сотталған бұзық... Түрең хроммен тыстаған құлақшын, келте қара тон киген.

Еркін зұлымның бейнесін көзіне елестетіп жатыр. Кездесе қалса алай тұтқындау керек. Қарсыласса ше? Ол сұм менен күшті болса... Әлпыс екі айлалы шығар-ау... О қойшы,

«Тауды биік демендер,

Талаптансаң, шығасың.

Жауды мықты демендер,

Ерлік етсең, жығасың» деген бар емес пе? Аю емес шығар...»

Қолға тірі түсіру керек» – деді начальник, жеке кездесе, сол арасы қиындау болуы ықтимал. Еркіннің ойына «Егер жау берілмесе, оны құрытар болар» деген М.Горькийдің де сөзі түсті...

Еркіннің «Аю емес шығар» деуінің де мәнісі бар еді. Ол армияда дене шынықтыру, спорт жұмыстарымен шұғылданып, шымыр денесін шынықтырып келген. Армияда жүргенде боксерлік өнер мен қазақша күрестен алдына жан салмаған. Ол республикалық самбо дайындығының байқауында озат өнер көрсетіп диплом алып келген. Сол жетістіктеріне сенген ол, екі аяқты бір басты адамнан жеңіле қойған деп ойлайтын.

Еркін армиядан келген жылы дене тәрбиесіне байланысты өнерін оқушы жастарға тарату мақсатымен он жылдық мектепте дене тәрбиесінің мұғалімі болған. 1965 жылдан участок милиция қызметіне ауысқан. Бұл қызметке бірнеше себептер болған-ды.

Құрыштай шымыр денесі, ширақ қозғалысы, жалпақ жауырынды сұлу тұлғасы, мойыл реңді отты көзі, бокс өнеріне машық екенін де білген пачальник милицияны қызықтыра берген. Кезіккен сайын «Органға ауыс» деп қыңқылдай берді.

– Спорт мамандығын толық игеру мақсатымен оқуға бармақшымын дегенде:

– Нағыз спорт орган қызметінің жүйесінен табылады. Оқуға жіберіп, дайындығыңды жақсартып отырамыз. Еңбекақың мектептегіден артық болады, тұрмыс жағдайыңа да болысамыз, – деп қызықтырды... Начальниктің уәделі сөзін естіп алған Еркегүл:

– Жұрт қорыққанын сыйлайды, болсаң, бол. Магазиннен керегімізді кезексіз алып тұрамыз. Какой небойт пзкултура мұғалімі болуда қандай қадір-қасиет бар? – деп дамылсыз ызыңдай беретін болған. Оның бәрінен де аудандық партия комитетінің бірінші хатшысының:

– Сіз коммунистсіз, партия қайда жұмсаса, сонда бару керек дегені Еркіннің еркін ерекше тосқауылдаған.

Милиция начальнигі Қасымовқа берген уәдесін толық орындады. Еркін аға сержанттықтан аз жыл ішінде лейтенант атағына дейін көтерілді. Мініп жүретін бір жүк машинасын бекітіп берді. Туғызылған жағдайға сай Еркін де қызметін мінсіз жүргізді. Оған қарасты халық Қасымовты құрмет тұтып, «Бұл жазалаушы емес, тәрбие беруші» дейтін болды. Қызметін адал атқарғаны үшін жыл

сүйіп жүлде алып, аудан басшыларының қадір-құрметіне бөленді.

Таңғы сағат 5-те оянган Еркін шашшаң киініп шығып машинасын тұтандырып келді де, бастығының нұсқауы бойынша қарапайым киізакша киінуге кірісті. Сыртына сырмалы фуфайке, аяғына қалың ұлтанды қысқы бәтеңке, жолақсыз шалбар киіп үйден шығуға шығайланды.

Қош болып тұр, Еркешім!

Таң атпай неге дүрліктің? Тегінде тұнық көздің біріне жолай соғып, «Қайырлы таң» демексің ғой, – деді Еркегүл еріне сенбейтін қызыншақ мінезіне бағып. Кескен дөңбектей аунап, іргеге қарап жітты да қатты күрсінді. «Бейсауат жүрмейтін мұғалімдігінің өзі жіксі еді, милициялыққа ауыс деп қылқылдаған өзіме де осы керек» деді ішінен.

Еркін совхоз кеңсесінің тұсына келе бергенде, қалтиып тұрған біреу қол көтерді. Рая дейтін қыз екен.

Қайда барасыз?

Ауданға.

Мені ала кетіңізші, Еркін Қасымович! Бүгін мамама операция жасаушы еді. Ерте жүретін жолаушы кезіге ме деп сағат 4-тен бері жол тосып тұрмын.

Ноябрь айының таңғы суығына душар болған қыз үнін дірілдетіп шығарды.

Мініңіз. Жел оңтүстік-батыстан шығып үдей соғып тұр. Самсаған жұлдыз жаңа ғана жымың қағып тұр еді, енді олардың бірі де көрінбейді. Аспан әлемін бұлт бүркегенін пайдаланғандай түп түнеріп тұр. Жолаушылар селодан шығатын грейдер жолмен зырги жөнелді. Ол екпін ұзаққа бармады. Ауданға апаратын асфальт жолын қиып алғанша талай жерге бөгеліп, Еркін қар қазумен қажыды. Бұрқырата соққан сұрапыл ақ түтек қарыс жерді көрсетпеуге айналды. Арсылдаған алапатпен алысып жүріп, асфальтқа сағат 7-де әрең жетті Еркіндер.

– Еркін Қасымович, шоферлік правоны алдыңыз ба, әлде былтыр оқуға барғанда алдыңыз ба?

– Мұғалім кезімде алғамын. Ал өткен жылы екінші класс шоферы деген право алдым.

Қызбен қызық әңгімеге кіріскен Еркін аудан орталығына жақындап қалғанын сезбепті. Сол жайтты тілге тиек етіп:

– Сіздің серік болғаныңыз тамаша болды. Қыз жарықтықтың қасиетіне не жетсін, машина да жақсы қарыштап келеді. Алға қараңызшы, жалпақ сұр лентаны қомағайлана жұтып келе жатқан сияқты.

– Қызды мақтай білетін жігіт те жаман емес шығар? – деп күлді Рая.

Еркін машинасын кілт тоқтатты. Себебі алып денелі біреу, шофер жағынан қол көтеріп, тоқтауға ишарат еткен екен. «Ала кетіңізші» деп өтінді ол. Бейтаныс жаяудың басынан аяғына дейін лезде шолып өткен Еркін, «Іздемең болған сұм аяқ астынан кезікпесе не қылсын» деді, ішінен. Солай күдіктенген ол бейтаныспен кабина есігін ашпай сөйлесті.

– Мініңіз.

– Кузоваға ма?

– Жок, кабинаға. Кузовада тоңып қаласыз.

Жүзіп Раяға бұрып, ақырын үнмен:

– Ана кісі ортаға отырсын, – деп бұйырды. Сырғи жөнелді. Бензиннің мөлшері мен судың температурасын көруді сылтауратып кабина ішін жарық қылды да, айна арқылы жолаушының кейпіне кезікті. «Айна-қатесі жоқ өзі, құлағының тыртығына дейін... дәл өзі...»

Қысыла отырғандықтан, Еркіннің тапаншасын сезді ме, әлде шоферға ұқсатпады ма, жолаушының сұры қаша бастады.

– Жол болсын.

– Қостанай жаққа.

– Қайдан келесіз, қай жерденсіз?

Бейтаныс естімегенсіп:

– Ә, ә не дейсіз? – деп күбірлегендей болды. Сөзді ауа райына қарай бұра отырып, Раяның сыртынан қолын сұғып жіберіп, кабина есігін ашты. Шапшаң қимылдағаны сонша, Раяны кубетке қолғапша лақтырды. Өзі де іле секірді. Еркін қапелімде «Есік ашылып кетіп, қыз қапыда құлап түсті, анау сол үшін секірген шығар» деп ойлап қалды. Машинаны кілт тоқтатты. Кубеттегі қыз қыбырсыз жатыр. Орыс орманға қарай зытып барады.

– Тоқта, а, а! Тоқта деген соң, тоқта! «Токтаны» тыңдар қашқын жоқ, борсықша борсаңдап қашып барады. Кейде қардың қалың жеріне килігіп, малтығып қалады. Еркін оны аттатар емес, екі есе

жылдамдықпен жүгіргендей, кашқынға қарағанда кашқын қуылышыдан құтылмасын сезді де, қарсы қарап, қапысыз атылатын қибыланша тұрып алды.

Жүр, кейін. Неге қашасың?!

Кет әрмен! Мені қуатындай... не әкеңнің құны бар...

Ана қыздың тағдырын көзіңмен көр. Оның өліміне куә боласың!

Қыз өлсе, көрге көміледі, онда менің қанша жұмысым бар, бийланыса берсең, сен де өлесің, кет әрмен, калбит!

Қисықтық не керек, жүр былай, – деп жеңінен тарта бергенде, кашқын соғып жіберді. Жаудың жұдырығы Еркіннің жағынан тоқпақпен ұрғандай әсер етті. Көзі қарауытып, құлағы шыңылдап, қирсылық жасарлық күш-қуат кенеттен құрып кеткендей болды. Жау екінші рет қол сілтегенде, жалт етіп бұғып жұдырықты дирытпады. Тиіп-қашып, алдарқатып, алаңдатып жүріп, өзіне-өзі келіп алды да, кашқынмен айқаса түсті. Қайыңның безіндей қатты, сіңірлі жұдырығы тастай түйілген күйі қанішер кашқынның шықшытына сарт ете түсті. Душпан мұрттай ұшты. Іле тұрып қайта жирмасып еді, Еркін арқалап алып жерге ұрды. Бұның айла-әдіс, шапшаңдығы болмаса, апаның әлдеқайда әлді екендігі байқалды. Бикандай саусақтарымен мытығанда, Еркіннің бір жерін үзіп жіберерліктей еді. Басың-көзің демей, қос жұдырықты қосарландырып жылдамдата соғып жатқан Еркінді бір сәтте иударып әкетті. Бір қолымен алқымдап, күреден мытып, екінші қолымен жау да соққылады. «Мен сенің көзіңді жоямын!..» дейді тістене тыржиып. Кеудесін тіземен жаныштап, езгілеп тастайын деген ой туды оған. «Өлтіріп машинасын мініп кету керек». Қанішердің адамды жараламай шапшаң өлтіруінің бір әдісі, әлі жететін адамды етпетінен салып, жауырын тұсынан жаншып тұрып, иегінен қайырып тартып қалып ауыз омыртқасын шығарып жіберу болған. Ол кеше 15, 17 жастағы екі баланы солай өлтірген. Сол зұлымдығын Еркінге де істейін деп, кеудесін басқан күйі боксесін көтере бергенде, Еркін қалың ұлтанды бәтенкенің гүмсығымен талмау жерінен теуіп-теуіп жіберді. Тегеурінді тебіске ұшыраған жау ішіне жарылғыш оқ тиіп, ішек-қарыны аяғының басына түскендей бүкшііл, мықшиып қорс етіп құлап түсті...

Жаңағыңның қарымтасы мәһ! Менің сен доңызға кегім жетпейді

мәһ! – деп аяқпен де, жұдырықпен де жосылтты. – Қалай да жеңемін. Жеңілесің, жауыз! Бағынасың. Бағындырамын! Тұр былай! – деп жекіді. Жау демін қатты алып, теріс қарап, сілейіп тұрып қалды. «Бағынайын деген шығар» деген оймен:

– Машинаға қарай жүр, оңбаған! Жөнге көнбесең, тік атып кетемін!

– Мә, саған атқан! Алюминий қынаптағы екі жүзді пышақты қойнынан суырып алып қарсы ұмтылды. Жаудың екі қолынан көз жазбай, қарға ұрып қажытып, айла-әдіс қолданған Еркін қапыда қаруына қол апартқызып алды. Қолын мылтығына апарса, кешігетін еді ол. Қанжарды енді сала бергенде, білек бұлшық етін кесе, қолдың қырымен ұрып жіберіп, самбо әдісін қолданды. Қанжар ұшып түсті. Ендігі арпалыс кішкене қанжар үшін болды. «Қаруы қолына түссе құртады» – деп қауіптенді Еркін. Қан ішердің мақсаты «қолыма қаруым түссе, қорқытар едім. Әйтеуір де өлім, соттайды да атады». Секундтен аз уақытта іштей айтып үлгерген қара жүрек қанжарға қолын бұрын созды. Өкшелей келген Еркін бар пәрменімен көк желкеден соққанда жау омақаса құлады. Бас көтертпестен қарға тұншықтыра басты. Ол ышқына тулап көтеріп түрегелді. Төбелес-соғыс бұрынғыдан да күшейді. Еркін бір сәтте жауының иек астынан басымен соғып есеңгіретіп тастады. Ол осы жағдайды пайдаланып, қашқынды қанжар түскен жерден едәуір алыстатты. Есін жиған жау қайта жармасты. Ұстаған жерден тістей қатып, еңсеріп барады. Еркін қазақша күрес әдісін қолданып, жамбасқа алып сілтеп еді, түспеді. Іштен шалып ырғытқанда «Итжығыс» түсті. Жау қайырып әкетіп астына салды. Еркіннің екі қолын керіп тастап, тістелеу әрекетіне көшпекші болды. Еркін оған ырық берген жоқ, Тұмсыққа баспен соғып, бұлқына тулап тұрып кетті, әрі күре тамыр тұсына қатты соғудың сәті түсті. Осы кезде кеудесі күйіп, әлің құрып демін әрең алды ол. Өзі де бір қатты соққы көрсе, талып түсетіндей, күші әбден сарқылған еді. Жау талып жатыр. Демін әрең алады.

Осы кезде есін жиған Рая орнынан әрең тұрып машина жанына барғанда Еркін:

– Орындықтың астында жіп бар, соны жеткізе аласың ба? – деп айғайлады. Оң жақ иығын нұсқап, «оны істеуге хақым жоқ» дегендей бас шайқады. Бұл айғайды естіген жауыз орнынан тұрып қайта ұмтылуға айналғанда, Еркін тапаншасын кезеп:

- Көгер қолынды! Әйтпесе атыласың! – деп ақырды.

Биді қарсыласудан ешқандай мағына шықпайтынын сезген қан-
шер совет милициясының алдына тізе бүгуге мәжбүр болды. Осы
өтте Қызылжарға жол тартқан бірнеше машина да келіп қалған-

* * *

Ауылдағы айқас

Бексауыт бір атадан жалғыз болғанымен, үйленген, үш ұлы,
үшқалп торт қызы бар. Жиендерін қоспағанда 9 бірдей немерелері
– малға жарлы болса да жанға бай, үбірлі-шүбірлі бақытты адамның
бірі болатын. Жасы сексенге келсе де, шаруадан қалған жоқ-ты. Оң
қолынан өнер тамған – ағаштан да, темірден де түйін түйетін атакты
шебер еді. Ол кәрілікке де көндікпей:

Кәрілік алса, тісімді алады, ісімді алар деймісің, – дейтін хал-
жайын сұрағандарға.

Күнкөріске керекті игілік бұйымдарды осы жасына келгенде де
қолдан жасап отыратын. Жас шағында 7-8 балаға бармағынан бал
емізіп, ешкімнен кем қылмай өсірді. Көшпелі өміріне ебетейлі етіп
жасаған мүліктерінің сыры көшіңкірегені болмаса, сыны
өгермегеніне бұл өңірде кім куә емес?! Оның немерелеріне
қалдырған құнды мұраларын көргендер бір таңырқамай
қоймайтын.

«Кей мүліктерін мен тумай істеген нәрсе екен» деген елу жастағы
орғаншы немересі Сейіттің сөзіне күдік туғызғандайсың, бірақ берік
істелген сүйкімді жұдырықтың куәсі болған нәрселер өзін-өзі
іктағанымен, көпке ортақ болғанымен, туған күдікті жоққа
пығарады. Бекеннің есімін өлтірмей келе жатқан істері ауыл ағайын,
құдандалы, дос-жарандарында сақтаулы. Атакты Андамас,
Қыдырма қажылардың мешіттерін, Бейсеннің моласын жасаған да

Бексауыт. Сол қарт он жеті адамның ұйтқысы болып, Өтеміс
ауылының терістік жақ шетіндегі шұбал пешпен болген балшық үйде
1915 жылдан 1924 жылға дейін тұрды. Мекені – Преснов ауданы
Украина совхозының қарамағындағы: «Құлат», «Құртты», «Жалғыз
ағаш» дейтін шілік пен тал аралас өскен томарлар еді. Үй орманы

ұқыпты болғандықтан, тосын көрген бейтаныстар, осы ауылдың байы осы үй шығар деп, төңкеріле түсе қалушы еді, сол себепті бұған қонақ байдың үйінен кем келмейтін. Білетіндер Бекеңнің ісін көруге, не тарантас, қошова істетуге сөйлесе келуі еді. Малының көптігі болмаса, мәдениетсіз байдың үйін: «Сасық ырыс» дейтін Бекең. – Келіспеген байлықтан, келіскен кедейлігім артық, – деп өз өмірін мақтан ететін еді.

Сыным мен сырымды алма,
Өзімнен бұрын ұлымды алма,
Малымды алсаң да арымды алма,
Ел бақыты – дарынды алма?!

Ұрпағыма шаттық бер,
Тақыт берме, бақыт бер.
Күндей көркем, таудай зор бер,
Өнерді бұрын, өлімді соң бер.

Жауыздыққа тұсау, әділдікке жол бер! – «Құдай» деп тілек тілейтін.

Азамат соғысы жылдарында: – Балалар, батыр болындар, іске татыр болындар! Жасқаншақ жылдам өледі, тәуекел тауды да бөледі, – деп жастарға батырлық, ерлікті дәріптей отыратын.

* * *

1921 жылдың 3 марты жайлы күндердің жайлысы еді. Тымық түнде қапалақтап қар жауды да, таң ата ашылды. Табиғат маужырап қалғып тұрғанда, шапақ жарып, күлімдеп күн де шықты. Күн сәулесі жер бетін сүйе бастағанда-ақ ақ мамықтай кіршіксіз даланың түрлі түсті меруерттері жарқ-жұрқ етіп көз жанарын қытықтайды.

Сол мезетте дәретке шыққан Бекең қолын көзіне алып, жан-жақты барлағандай болды. Аспан әлемі бұлтсыз. Тек оның көгілдір айдынында күн ғана жүзіп бара жатқандай.

– Шіркін, біздің жердің жазығы-ай! Мынау – «Жаңа бауыр», анау – «Абыл», одан әрі – «Майкот», оның ар жағындағы «Борлықөл» ағашының мұнартуын қарашы! – дейді терістікке қарап.

– Мынау – «Қостан келді», одан арғы – «Телпек» – дейді шығысты меңзеп. «Анау – батыстан «Өтидауыш». Айнала жиырма шақырымнан көрініп тұр. Үстелдің үстіндей дер едім, әттең мынау дөң», – деп ауылдың күнгеіндегі батыстан шығысқа созылған

Адырды көзбен қуалап өтті. Дөңнің күнгеіндегі «Желқызыл» аулынан басқа табиғаттың бәрі қарттың көз жанарына сыйып тұрғандай. Тіпті, бытырқай шак ағындардан қалың талдарға жоңкіліп бара жатқан қояндар да көрінеді. «Неткен көп айуандар, диуыл үрген қаңбақтай бірінен-бірі озып, орғып зымырауын қырашы» дейді ішінен.

«Табиғаттан емес, әдісті еңбектен алатын сыйлық кезеңі туған өкен» деген оймен жүзіне қуаныш рең беріп, жайдары жүзбен үйге кірді.

Ботақандар, тұрып, қамбаларыңа барындар. Бүгін еңбектерің жиғанға ұқсайды, – деді мейірлі дауыспен, өздіктерінен оянып жигқан 13-15 жастардағы Нұртас пен Сейітке.

Балалар соғыс дабылына көтерілген жауынгерден кем қимылдамай, тез киінді. Олардың асығуына жалаңдаған аштық ажалы себеп. 1919 жылы Россияның Европалық бөлігін де аштық болса, 1920-21 жылдары бұл жақ аштықта. Бай, кулактар үкіметке азық-түлік бермеу сылтауымен, астықпен мүлде сауда жасамай қойған еді. Кедей шаруалардың бақытына қарай сол жылы қоян көп болып, ел қамбамен қоян ұстап күнелтті. Тігерге тұяқ қалмаған талай шаруа, қыстың екінші жартысынан бері қоян етімен қоректенуде.

Нұртас пен Сейіттің қамбалары онға тарта бар еді. Міне «қанды басын бері тарт» дейді олар ішінен, қоянның көп түсуін тілеп. Атасының істеген шанасы көп болғанда бір пұт бидай. Әйелдер істейтін кәсіп жоқ. Топты жанның ортасында төмен тартар дегеннен жалғыз көк сиыр ғана бар. Оны тістің жұтына ұстауға бола ма? Қарманған тал – атасының өнері, қамбамен ұстайтын қоян ғана. Сондықтан да балалар тәтті ұйқыны қоян аулаудың жолына құрбан етіп жүр. Тұрмыс талқысы түшіркентіп ұйықтатпай, көздерін шайдай аштыратын.

Қарға тығып кеткен қояндарын екінші рет барып әкелгендеріне едәуір болған екі бала, қамба қызығын бітіріп, атасына басқа кеңес айтып отыр. Түс әлесін күн көзімен шамалайтын Бекен:

– Тамақтарыңды берсеңдерші, ботақандардың сабаққа баратын мезгілі болды, – деп терезеден түскен күн сәулесінің алтын шоғына бір қарап қойып, Сейіттің сөзіне қайта көңіл аударды. Бұл кезде:

– Даяр, түсіріп жатырмын, – деген ауыз үйден Зағыпранның дауысы естілді. Мойындары қылқиып, жақ түктері үрпіген күңұзын

аш отырған бобектердің сілекей бездері шырын бөліп, бір-бір жұтынып алуға себеп, оларды қоздырып жіберуге құдірет – Зағыпранның «ас даяр» деген соңғы сөзі болды. Нұртас, Сейіт және Рабиға оқу жабдықтарын әзірлей бастады. Өткен жылы уездің «Федеровка» оқу бөлімінің нұсқаушысы – Ізтөлин Баймағамбет осы ауылда мектеп ашқан болатын. Ол мұғалімдікке Жәнердің Есқағын тағайындап, балаларды Смағұлдың отауында – жер үйде оқытуды қосқан-ды. Баймағамбет өз қолынан ашқан мектептің жайын білу, Колчак бандыларымен күрес жүргізу үшін ел аралап жүр еді. Сол себепті ол бүгін осы ауылға келген.

– Не дедің Сейітжан, сенің айтып отырған Лениң кәдуілгі большевиктердің - Кавальевтің, Угардың, Аманкелді, Әліби батырлардың, өзіміздің Баймағамбеттердің бастығы ма, әлде басқа біреу ме?

– Я, – деді Сейіт атасына жымиып, Бекең осы сұрауына байланысты өткендегі тарихи уақиғаларды көз алдынан өткізіп, аз кідіріп үндемей отырды. «Олар – 1916 жылы Торсан бөгет жасамағанда, Аманкелді қолына бұл өңірдің жігіттері де, біздің балалар да қосылып кететін еді-ау! Махмет екеуіміз «Қайранкөлдін» жағасына дүкен құрып: найза, қылыш, айбалта... соғып, жігіттерді қарумен жабдықтап едік. Соған өшіккен болыс үш бірдей баламды тізімге іліктірді. Ақыры үшеуі де кіре тартуда болды. Осы Баймағамбетті де 18 жасында тізімге алды, оның жазығы – олеңі, көпке басшы болғандық. Әсіресе, соңына түскен – пысымдақ Омар еді-ау... ә! «Алла жаққан шырақты ақмақ үріп сөндіре алмас, егер сөндірем десе, сақалы күйіп халыққа қара жүзді болады» – дегендей, Баймағамбет азық-түлік дайындауда Омарды оңдап пысылдатқан жоқ па! Әлі пысылдайтын күні ілгері, нәлеттің! – деді ішінен. «Пысылдайтын күні ілгері» деген сөзді Баймағамбет өткен жылы Бекең үйіне қонып отырып айтқан-ды. Ол сөздің арасында:

Шошқадай іркілдеген талай Омар,

Дем ала алмай тұншығар, әлек болар.

· Ырсылдайтын, пысылдайтын күні ілгері.

Олар, Әлі-ақ ырсыып жүзі солар, – деп, лып етіп айта қойғанда, Бекең қарқ-қарқ күлген-ді. Онымен бірге большевиктердің негізгі мақсатын түсіндіргені де есіне түсті.

Сонда Лен не деді? – деп сұрады Бекен.

Атасының тіл мүкістігіне күлкісі келген Сейіт:

Ол кіші Лен демейді, олай деу ұят, Ленин деу керек. Ленин, – деп, бала ұлы есімді буынға бөліп қайта-қайта нақыштап отқанда, тілі шыққан іні-қарындастары түгел қосылды. Біреулеріне бұл есім ана тілінің тұнғышы еді. Кемеңгер көсемнің ақыл, ошпес есімі Бекен үйінде ұрпақтармен бірінші рет әсер болып оттылды. Қарттың көмейі де «Ленін, Ленин» деп бүлк-бүлк ете алды. Өлі де тап баспағанына ынғайсызданған ол: «Кәрі кісінің тілі тіл ме? Келмей жатыр жарықтыққа. Ниетім Құдайға мағлұм болсын, ботақаным», – деп мейірімді ата Сейітті балуан қолымен арқаға қағып, басынан сипап қойды да:

Баймағамбет не жұмыспен жүр екен? – деп сұрады.

Граммчекадан – деді Нұртас. Граммчекадан деген сөзге түсінбеген Бекен: – Жарайды, қайдан болса да жанына жамандық бермесін және қыршынның. Ел бақытына туып, сол үшін жүрген шығар. Атасы – Байтөледен де, майталман жыршы – Шағрайдан да өте туған шежіре болайын деп тұр, – деп, қарт Баймағамбетті сүйсіне мақтап, екінші жағынан оның сау болуына тілек білдірді.

Керемет ақын екен, ата. Кеше бар ғой, мұғалімге өленмен амандасты. Мектептің іші жаман, тақтаң қара қаңылтыр, партаның орнына қазықтың үстіне тақтай қағып қойыпсың – деп тақпақтап ала жөнелгенде мұғалім ұялып қалды, – деді Рабига.

– Амандасар... Амандасар... Өлең деген оның көмейінен атқылап тұрғандай көрінген.

Баймағамбет Есқакқа халық арасына үгіт жүргізу, оны көбінесе оқушылар арқылы тарату әдістерін үйреткен еді. Содан кейін оқушыларға Колчактың қашып жүрген офицерлері мен генералдары ел арасында бар екенін, балалардың өз тілімен түсінікті етіп айтып берген-ді. Сейіттің атасына әңгімелеп отырғаны сол түсініктің мазмұны да.

– Сонымен Баймағамбет не тапсырыс берді?

– Ондай адамдар келсе, үйлерің су татырмасын, бандылар барлық сңбекшілерге жау, олар жыртқыштардан да жыртқыш, қашып жүрген қырғын таптыруға бар. Ел тонау олардың ежелгі кәсібі. Оларға ешбір рақымшылық болмасын, – деді.

– Талай жерде большевиктерді азаптап өлтіріпті, бір жерде қарт

адамдарды, бір жерде балаларды атыпты. Түнде үйлерді тонапты дейді, – деп кезек күтіп отырған Нұртас қосарланып қойды.

– Тоқтай тұршы, саған деген сөз жоқ, – деп, Сейіт шытыр ете түсті. – Олай деме, ботақан, бұл сенің ағаң емес пе!?. Е, дегенде Нұржан (Нұртас) сөйлеуі керек еді, әлі де кеш емес, ендігі кезек мұныкі. Сен бұл дұрыс айтар ма екен, бақыла.

– Ол айта алмайды.

– Сен жетістіріп айтып отырсың, томармен жүріп келе жатқандай шоқалақтап. Баймағамбеттің мың сөзінің бірін де айтқан жоқсың.

– Уа, деген оның Ленинше сөйлеген жерін айта аларсың, – деп кекетті Сейіт.

– Ондай жерін мұғалім де айта алар ма екен.

Баймағамбет Есқаққа «Өздеріңді тар өрісті мұғалімдік қызметтің шеңберімен тежеуге болмайды. Мұғалімдер еңбекшілер күресіп жатқан күллі бұқарамен қосылып кетуге тиіс» деген В.И.Лениннің сөзінен цитата келтіргенде, Есқақтың бұл не деген сөз деп сұрағаны бар.

– Айта алмасаң, «Кел, балалар, оқылықты» жатта деді Нұртас, Сейіттің қыйпалақтап қалғанын байқап.

– Мен оны мана жаттап алғам, сен есебіңді шығар, – деді Сейіт Нұртастың әлсіз жерін бетіне басты, тетелес өскен шайырғалдығымен. Нұртастың «Кел, балалар, оқылықты» жатта деу себебі – кешеден бергі жаңалық. Есқақ ауыл ақсақалдарының ұсынысы бойынша, балаларға сабақ артынан «Қайрауат» айтқызатын. Баймағамбет «Қайрауатты» қайтып келмесе жібертті де, оның орнына Ы.Алтынсариннің «Кел, балалар, оқылығын» енгізді. Балалар оны хөрмен айтуға шатана қарсы алған-ды.

Сейіт пен Нұртас қызарысып, дауыстарын көтере сөйлей қалған кезде – Аткемнің ермегі бар болсын! Балаларды дауластырады да қояды, – деп, ауыз үйден қоянның бір шелек қара көжесін көтеріп, орта бойлы, сом денелі, қара торы, қыр мұрын, бадрак көз 35 жастар шамалы Зағыпран күлімсірей үйге кірді. Тамаққа қомағай, Сейіт көңілін көжеге бөлді де: «Нұртас-ақ айтсын» деген оймен, тамақ бөлуге ыңғайланған апасына жақындады.

– Айта бер, ботақан, – деді Бекең бетін Нұртасқа бұрып.

– Ленин: халық арманын орындаймыз, қой үстіне торғай

жұмыртқалайтындай заман орнатамыз, аштықты да, жауды жеңіп шығарамыз, кімде-кім большевиктердің ісіне көмектесе, оның қолы төгілсе бұрын жетеді депті – деп Нұртас бөгеле бергенде:

- Байлар ақтарға, бандыларға болысады деген жерін тастап барысың, – деді сөз жемісін аңдып отырған Сейіт.

- Қыстырылма, айтайын деп келемін – жаудың жаулығын білетіндер, халыққа мысалдар келтіре түсіндірсін, – деді.

- Иә, Құрманғали бұрнағы жылы ақтарға Түлкібайдың тұмрлығын тілгілетіп, тоқым еткізді. Қанапияның жүйрік қарасы мен Жүсіптің жирен жорғасын тартып алғызды. Мысал дегені солар болды, – деді қария терең күрсініп.

- Аға, – деді Сейіт көжені қоянның белдемесі мен екі жілігін салған аяқты атасына ұсына беріп: «Ақтар біреудің келінін басыныпты, арын төгіпті. – дейді, – Ол не деген сөз» – деп сұрағанда Сейітке тіктене қараған Зағыпран:

- Сөзді тоқтататын мезгіл жетті, – деді.

Тәжеу тәрбиесі себеп болды ма, әлде жауап бергісі келмеді ме сұраудың жауабын жоқ етіп, селдір сақалын бір сипады да, Бекең тамықтануға кірісті. Тамақ үстінде үндемсу, ыдыс дауысын шығармау, ыдыс жаламау, сарқыт қалдырмау сияқты әдеттер, бұл семьяның қалыпты әдеті болатын. Зағыпранның жаңағы ұсқыны сол әдеттердің орындалу талабы да. Оның тіктене бір қарауы, я бір ауыз сөзі балалардың өздерін тәртіпті ұстауына жеткілікті болатын еді. Олар қорқып емес, ананы сыйлап тиылатын-ды.

Сол бір тыныштықты батыс жақтан дүркін-дүркін атылған мылтық даусы бұзды.

Тағы не сұмдық! Біраздан бері тыныш едік, – деді үрейденіңкіреген Балқия. Оның себебі кіші баласы Жанахмет Биймағамбетпен келген екі большевикті «Жаркөлге» алып жүргенді. Сол күні түнде офицерлердің бастауымен жергілікті бай-қулақтар көтеріліс жасады. Айқаста екі жақтан да адам шығыны болған еді. Чека отряды бандылардың қанқұйлы қарсылықтарын ташқандай отырып, Жаркөлден қуып шықты. Жұмыстары сәтсіз болған олар, тоз-тоз болып, бытырай қашты. Бандының бір тобы Қызылжар бағытына қарай қашып, жолшыбай жаулық әрекеттерін жасауға бел байлады. Ондағы ойлары Қызылжарды алуға ұйымдастырылған шабуылға қатысу еді.

Чека отряды оларды өкшелей қуып, «Өтейдауышка» әкелді. Жаңағы мылтық даусы, сол жердегі ұрыс дүмпуі еді.

Қызыл Армияның 35-дивизиясы келгенше Ковалевтің отряды Колчак бөлімдерімен бұл бағытта талай шайқасқаны бүкіл Россияға мәлім. Алма-кезек жеңістер кезінде, әсіресе, ақтар келгенде жергілікті халық аман қалуға әрекет ететін еді. Ауылда еңбектеген бала мен еңкейген кәрі ғана қалып, жастар (қыз-келіншектер) жасырынатын. Олардың айуандық әрекеттерінен жиренген халық, шамасы келгенше қарсылық білдіруде болды.

Істің жайы немен тынар екен деген оймен келіндеріне қарап:

– Шырақтарым, шөптің қуысына барып жасырына тұрыңдар «Жаман айтпай жақсы жоқ», қашқын жау қырғын таптырудан тайынбайды, – деген Баймағамбеттің ақылы көңілге қонымды ақыл. Тағы бір тапсыратыным – деді ол, келіндеріне кезек қарап, – шөптің қуысында хабарсыз жатып алмаңдар, жайсыз жұмыс бола ма, кім біледі. Екі найза қараңғы қораның маңдайшасында ілулі тұр. Екіталай болса пайдалан, не менің қолыма жеткіз, – деді Зағыпранға қарап, қорықпаңдар, – деді де ағаш кроватина барып отырды. Аяқ жағынан балтасын алып, жүзін бармағымен басып-басып көрді де, майда кайрақпен біраз сүйкеп, орнына қойды. Ыдыс жиып жүрген келіндеріне қарап:

– Барыңдар, қалғаның кемпір де жинайды, – деді бұйрығын қайталап. Нұртас пен Сейіт атасының байырғы кейпінің өзгеріп, жүзі сұстана қалғанына таңырқағандай, мөлдірей қарағыштап, атасының екі жағына келіп отырды. Басқа балалар қарақұстан ығысқан балапандарша, әкесінің төңірегіне ұйлықты.

Келіндер үйдің терістік жағына жалғастыра салған шым қораның батыс жақ аузына жастай үйілген пішеннің қуысына барып отырды.

– Атекем жоқты айтады, қатынның қолынан не келеді? – дейді екен, өзінің ақтар десе қаны қайнап кететіні бар, – деп дүрдік ерін, жыпылық көз, аласа бойлы, арық қара Ғалия сумаңдап сөйлей бастады.

– Бетін аулақ қылсын деңіз, біздің үй елдің шеті, желдің өтінде дегендей-ақ салынған екен, – деді жаңа түскен қызыл шырайлы, сүйкімді жүзді Сәбира. Бұл кезде Зағыпран орнынан үнсіз тұрып кетуге ыңғайланды.

Қайда барасың, апа?
Кім келіп, кім кеткенін байқап тұрамын.
Яшырай, балалардың жүрегі ұшып кетпесе игі еді, – деді
огирғы ерні көтерілсе сөйлейтін қайнақай Галия.
Оз жүрегіңе мықты бол, олардың жүрегі сенікінен ұшқыр емес.
өмене үрейленіп отырғаның... тек тыныштық болсын де. Егер
реуді жазым таптырса... қатын болып тірі қалғаныңа тақсыр! –
ді абысындарының дәрменсіздігіне ыза болған ол.
Дууыстамай отырыңдар, – деді де Зағыпран қора ішіндегі үйдің
аршынан сығалап тұра қалды.
Аркіт толтырған меске ұқсаған Құрманғали кіре бергенде:
– Мынау жауыз не бітімшілікке жүр, – деді ішінен, денесі шымыр
ткендей болып. Атасының ол туралы әлгінде ғана берген
інеңдмесі есіне түскен Зағыпран.
Құрманғалидың үйге кіруін күткендей, ақтың екі офицері жүгіре
асып қораға кірді де, тіміскілей қаранып аз кідірді де, олар да үйге енді.
– Сұғанақ иттей сумаңдаған қан ішерлер қашып жүр ме? Әлде
ілгі сүм әкелді ме? – Азаматтар да үйде болмады-ау. Үйге кіріп
барсам қайтеді. Не істеу керек? – деді алуан түрлі оймен алысып,
ықыршыған Зағыпран. – Найзамен түйресемші?! Қой олар екеу,
ері мылтықты. Өздері соқтықпай менің нем бар, аңысын аңдиын,
абысындарға хабар берейін, – деген қорытындыға келді ол.

* * *

Құрманғали кулак Бексауыттың қолын алғанша офицерлер де кіріп
үлгірді. Бекен оның сәлемін алудың орнына:

Мынау ертіп жүргендерің кімдер? – деп, Құрманғалиға сұстана
қирағанда, көзі өңменінен өткендей болған ол сасқалақтап:

Қайдам мен келгенде үрерге ит те жоқта – бұларды көрмегеніме
былай етсем иланар, – деген оймен офицерге:

Здравствуйте! – деді.

Олар мұнымен амандаспастан: – Көшедегі атпен бізді алып жүр!
– деді иіліп тәжім етіп тұрған Құрманғалиды ортаға алып.

Үй иесі ана шал. Мен ілгері бара жатқан жолаушымын. Әйтпесе
көмектесуге болар еді, – деп, қойын қалтасынан бір қағазды көрсетті
де, жымыып, күліп қайта салды.

Қағаз – киргиздер (қазақтар) арасында кім большевик, кім оларға тілектес екенін білетін адам – деген атаман Анненковтың берген куәлігі еді.

Өзіне 1916 жылдан күдікті – Бексауыттың осы кездегі кәсібі не екен? – деп тіміскілей келген сапарында, істестерінің кездесе кеткені Құрманғали үшін қуанышты болды. Себебі, «не істесе де ақ офицерлері істеген болады да, өзі пара бергеннің, орыс тілін білгеннің «арқасында», әрі «құдай» сақтағандықтан, аман қалған болмақ».

Бандылар Бекенге – ылау тап дегенде, ол мой тімаш нету... Тімаш нарядчик Омаров – деп қолын сыртқа сілтеді.

– Бұл бай ма, кедей ме? – деп сұрады екінші офицер Құрманғалидан.

– Кедей. Өте шебер адам.

– Мүмкін партизандарға мылтық істеген де шығар?

– Мүмкін. Ол қолынан келмейді деуге болмайды. Бұл сөзді естісімен екінші офицер үйді тінтуге кірісті.

– Құрманғали-ау! Анау не іздейді?! – деді даусы қалтыраған ана.

– Білмеймін шіркінді, темекі іздеп жүрмесе, – деді немқұрайлы дауыспен.

Офицер екі баланы ығыстырып жіберіп, Бекеннің төсегін тінте бастады. Бұл сәтте қарттын мысы құрып, қапы соқты, ақбалта жау қолына бұрын ілікті. Қарт арпалысып, балтасына ұмтылғанда, бірінші офицер мылтықтың дүбімен кеудеге түйіп, кроватина барып шөгін қалуға мәжбүр етті.

– Oh-o!.. Неткен өткір! Мүмкін бізге арнап қойған шығар, даланың кәрі текесі – деп балағаттады екіншісі. Шу ете қалған балалардың даусымен қосарланып.

– Бұлар сенің балтаңды не қылсын. Ақымақтығыңмен аққұла таяқ жедің, қайта бірдене беріп, жағына салатын шалсын ғой, – деп, Құрманғали кімге тілектес адам екенін білдірді.

– Жауға жағынып, халыққа жау боларым жоқ. Жағынған сен-ақ жалын! – деп гүр ете түсті ашу кернеген Бекен. Бұл сөзге қытымырланған кулак бандыларға естірте:

– Бұзық шал, – деді орысшалап.

– Бұзық болса, түзетіп кету оп-оңай, – деп револьверін оңтайлай бастап бірінші офицерге көзі түскен Бекен, ылау тап деп тұр ғой деген-оймен:

Сексендегі шалға ылау тауып бермедің деп істеп тұрғанын көрдің бе, сонда мені атпақ па, осы доңыз?! – деді. Сол секундта оның асына қобалжушылық душар болған еді:

- Балалар болса үйде жоқ. Үлкен баласы Ғалым Дмитриевка қолосына астық іздеуге кеткелі бір жеті болды, Жакып бол – Қожахмет дейтін кулакта жалшылықта, «Жаркөлге» кеткен Қанахметтің не болғаны белгісіз. Бұлар қарулы, мен қарусыз... Шалға болса, қолдан шығып тұр. Мынау опасыз екіталайда Билдылардың жақтасы, – деген оймен Құрманғалиға бір қарап қойды. – Зағыпраным қайда екен, – деу арқылы, – қораның ішінде Найыссам қайтеді. Шіркін! Найзаның бірі қолыма тисе, – деген ой қобалжудан ерлікке сүйрей бастағанда, Бекеннің жүрегі ұлы тасқындағы арнадай. Кекті қанмен керіліп, бұлқына бастағанының үстіне екінші офицер аяғындағы жаңа мәске жармасты.

Ініне кіре алмай жүріп, қалжуыр байлаған доңыздар! – деп, шанапның табанын игенде именбейтін тегеуірінмен офицерді жүректен ала теуіп жібергенде, ол серендеп барып үйдің қабырғасына жабысты, киім ілуге қағылған қу ағаш қазық бандының оң жақ шықшытын ала іреп те жіберді. Екі бірдей соққыны көрген ол галықсып қабырғаға әрең сүйеніп тұр. Жақ еттері жіктеліп, Бекенге тұра ұмтылғанда, бірінші офицер Бекенді атып жіберді.

Балтамды!.. Найзамды! – деп сол жақ иығын қыса ұстап, қарт құлап түсті. Үйдің іші тұманданып, дәрі исі бұрқырап тұр. Жас нәрестелер:

Ата! А... та! А... т... а... а... лап үрейлері ұшып шулауда. Нұртас пен Сейіттің де іштеріне тауқымет түсіп, не істерін білмей, қандары қашып, қалшыып тұрып қалған-ды.

Кенстеден: – Өлді, өлтірді, ойбай! Боталарым-ау! Сұрағанға, Баймағамбетке ұшыңдар! – деген ананың даусын естіген екеуі өсіктен оқтай атылды. Бандылар оларды «қорқып қашты» деп ойлады. Есін жиған екінші офицер Бекенді тағы да атуға ыңғайланды:

Атпа оны, осы сыйы да жетеді. Тез аттаныңдар, мырзалар!? Ауылда большевиктер бар. Балалар соларға хабарлауға кетті. Менің атымды мініп тез жөнеліңдер! Тез! Тез! – деді үрейленген Құрманғали. Ондағы ойы: шалды атып, атымды еріксіз мініп кетті дегені еді.

Балалар есіктен жүгіре шыққанда:

– Құлындарым-ау! Қайда қашып барасыздар? – деген Зағыпранға: «Атамды атты! Баймағамбетке... Сұрағанға...» деуге ғана шамалары келді олардың.

Келгендердің кімдер екенін абысындарына хабарлап, енді үйге барайын дегенде: – Апа, сені бірдене бастап жүр, шиеттей балалар мен өлмелі кемпір-шалға не істеуші еді, – деп Сабира мен Ғалия Зағыпранды босатпаған еді.

Қалыңдығы метрден артық жер үйдің қабырғасынан сонау пішеннің қуысындағыларға мылтық даусы жетуі мүмкін болмаса да, есі-дерті үй болып отырған Зағыпранға жер астынан шыққандай бір дүмпу сезілгендей болған. Ол содан секем алып, үйге жөнелгенде жүгіре шыққан балаларды көрді. Зағыпранның есікке төніп келуімен, жаулардың үйден шығуының арасында секундтің $\frac{1}{10}$ дей-ақ айырым бар еді.

– Енді найзаға ұмтылу кеш. Не болса да қара күш жұмсау керек, – деді ішінен зығыры қайнаған Зағыпран.

Екі көзінен от шашырап, бар қайратын жиып, еңкейіп шығып келе жатқан офицердің бірін көк желкеден қолдың қырымен салып-салып жіберді. Мылтығын алға ұстап екіншісі шыға бергенде, сол қолымен ұстай алып, оң жұдырығымен қарақұстан қойып жіберіп, мылтықты жұлқып қалғанда винтовка қолына келді. Сол екпінімен солға айналып түскен күйінде бандыны қос жауырыннан салып жіберді. Сол сәтті секундта алып ананың ашынып ұрған соққысынан жаулар жер қаба құлады. «Енді не істесем екен?!» деп, аз кідіргенде:

– Қаш, апатай! Қаш! – деген үн құлағына сап ете қалды.

– Ендігі ақылып ерлер тапсын, – деген оймен мылтықты ала жүгіре жөнелді.

Сұраған мен Сейіт Зағыпранға «Құрттының» орта шенінде жолықты. – Мылтығың не, жеңеше?

– Жаудан тартып алған мылтық.

– Япырай! Қалай тартып алдың?

– Желкесін үзіп!

– Жет, ендеше Баймағамбетке!

– Ол қайда?

– Нұртас іздеп кетті. Серікбайдікінде шығар.

Сұраған жүгіріп келе жатып:

«Ексіз де өлтіріп тынған екен!» – деді Зағыпранның қайратына оймен оймен. Оның бұлай сенуіне ел сүйсінетін Зағыпранның үшінші-ғалай істері себеп еді.

1916 жылы Аңдамас пен Смағұл құда болып, қыз иесі құда түсер бойын жасағанда, атақты Тілепбай балуан да келді. Құдаларға сәукеле кигізетін ғұрыппен әйелдер Тілепбайға лап қойғанда, ол бірін-біріне соғып ешкімді маңына жолатпаған-ды. Ағымшылдықтың нашарлығының зардабын шеккен әйелдер:

- Нұртастың апасы-ау! Көмектессейші, ештеңе етпес, – деп ұрған соң, Қасымға жүкті кезі болғандықтан, бойын бағып, алысқа қашпай тұрған Зағыпран:

- Жарайды, қолына ие бола берейін, – деді. Ол айтқанындай, Тілепбайдың екі қолын ұстап тыпыр еткізбей қойғанын Сұраған өз көзімен көрген болатын. Сәукеле кигізіліп жатқанда:

- Өттең, қолым босамай тұр гой... Әйтпесе сен қатынды шынашағыммен атар едім! – деді Тілепбай. Оның бұл сөзі түрлі жағдайларға үйлестіріліп, осы уақытта да айтылып жүр.

Қайын інілері жалшылықта жүргенде – Ғалыммен шөп шабу, Зағыпранның көп жылғы кәсібі болды. Ұстарамен алған шаштай етіп, он екі табанға дейін сілтеген жолы, жөңкеріліп жатушы еді. Оның жанында ерінің жолы, баланың жолындай көрінетін-ді. Алты пұттық қиғғы жерден көтеріп алу, оған жүк сияқты сезілмейтін еді. Сондай қайратына құмартқан Смағұл, қыстың басы мен аяғында қойға күрек ашу Зағыпранды арнап шақыратыны жұрттың бәріне мәлім.

Ол кеше де байдың бір табын қойына күрек ашып келді. Еңбегіне риза болған байдың бәйбішесі ағайынды «аяп» жарты қадақ май мен екі аяқ тары берді. Ол қожасынан жасырып берген «мырзалығь» болатын.

Сұрағандар жүгірген күйі қораға кіргенде, бандылар бірін-бірі сүйсіп жаңада тұрып жатқан еді.

Сейіт, жегулі атпен мыналарды алдыңғы ауылға алып жөнел! – деді. Кідірсе тағы біреуді жазым қылар деген оймен. Бандыларға қирап: «ылау дайын», – Сейітті көрсетіп, «мына бала апарады. Кейін тағы отряд келе жатқан көрінеді, оларды да жөнелтуім керек», – деп Сұраған үйді айнала берді.

«Луылда большевиктер бардың» үстіне «отряд келедіні» естіген «бағырлар» естерінен адасып, не болғандарын да, винтовканы да

ұмытып, сасқалақтаған күйде шанаға мінді. Божыны қағыш қалғанда «Сарбауыр» ат сыпындап жөнеле берді.

* * *

Үйдің есігі әлі тас бекітулі. Себебі: есін жиып алғанда, иығынан аққан қызыл қан, қатты ауырған жара, Бекеннің қаһарын қабындатпаса қаймықтырған жоқ. Тәрде жатқан ақ балта қолына тигенде денесі сауығып ерекше күш-жігер пайда болғандай болды. Жайшылықта жүзі сұсты, даусы зор, жігерлі ірі кісі бұл жағдайда адам бетіне қарамастай бейнеде еді. Балтаның сабын қыса ұстап, қабағы тастай түйіліп, көз жанарынан от шашып, қанаты сынық қыран ақ балтаны жарқ еткізіп көтеріп-ақ алды. Ол сол күйімен бандылармен соғысуға тысқа ұмтылған еді. Бұл жайды білген үйдегілер, мұның аяғына оралып жібермей-ақ жүр. Балтаны қоя салып сау қолымен Құрманғали мен Балқияны есіктен кезек лақтырады. Ал, олар бос жатқан балтаны алма кезек алып қояды. Қысқасы, есіктің ілмегін салып алып, төрт қол бір қалды бөгеп тұр.

– Тоқташы! Ғалымның ағасы! – деп жалынады Балқия. Үйден шықса атып өлтіреді деген оймен, балалардың да аталаған даусы семген жоқ.

Талай рет жүлқуды көрген Құрманғали қара терге малынып, ырсыр етіп, түтігіп кетуге жақын жүр. Ақтар аман кетсе екен деген оймен «Сабыр ет, Беке, сабыр ет! Мен көрген түс болса ақтар қайта оралады. Сонда елге бүлік саламын демесең, қозғалма, тіл ал, жаранды байлайық».

– Кімге жаның ашып жүр өзіңнің?! Босат деген соң, босат! Жастығымды ала өлейін, – деді Бекен, балтаны көтерген бойы. – Тоқта деген соң, тоқташы! – деді Құрманғали. Бексауыт тізесімен қағып, есіктен ығыстырып тастаған кезде жан даусы шығып: – Иттің иесі болса түлкінің тәңірісі бар, атпа дегенде орыс та тоқтады ғой.

– Аһ!.. Қарабет солай ма? Байлар бандыларға жақтас деген осы. Мұндайларға мүйізіңнің сырқырайтынын ерте білгем. Мені аяп атқызбағансың ғой тегі. Жаусың лағнет! Орысы не, болысы не дегендей, қанымды сен иттің қанымен жуайын! – деп, балтаны оқтала бергенде, тыңдап тұрған Сұраған:

– Әке! Тірімісің! Даусың неге қатты шығып жатыр? – дегенде

Ширатылған бұлшық ет сылқ етіп тарқатылып кетті.

Қап тыйлды ма? Ата, есік аш, – деді ол. (Бексауытты «әке», Шықияны «апа» дейтін).

Жок, Сұрағанжан, байлатпай жүр, – деді бетіндегі терең жимдерін қуалап жүлгелей аққан көз жасы тиылмаған ана, есіктің імесін ағытып жатып. Бандылардың кетіп қалғанын естіген

Әкең:

Маған ат тауып бер, Сұраған?! – деді.

* * *

Офицерлер ауылдан шыға бергенде, еңкелеңдей асыға аяңдап, ұтып бойлы, орыс өнді көк көздеу келген аққұба жігіт жиналған адамдарға келіп: – «Маған неге іле хабар жібермедіңіздер» – деді өкілі көзі жайнап.

- Іле жіберген.

- Жұмыстың бәрі қас қаққандай болған жоқ па.

- Қап, ауыл аралап кете қалғаным-ай! – деді ол өкінішті пішінмен.

Шағынран сыйлаған винтовкасына қарап:

- Мынаған патрон табылар ма екен, бес-ақ оғы бар ол неге жетеді?

- Біздің үйде он шақты оқ бар шығар? – деді Серікбай.

- Үш, тез әкел! Жүйрік ат тап! – деді ол, Сұрағанға дік-дік бойлей.

- Смағұлдың «Торы аты» бүргенінде байлаулы тұр. Тез ерттеп әкел! – деді Шакейге, Сұраған істелетін істің жайлы айтпай-ақ түсініп.

- Баймағамбет, шырағым, не жұмысқа бет алдың?

Бандыны қууға.

Сабырлық етсең қайтеді, шырағым?

Байқа, шырағым, мерт боларсың.

Тартпақтамаңдар! Мен де қуысамын, – деді қыр мұрынды, кара бүр Дүйсен. «Бұл арада біз де бармыз» деген дауыстар жастар арасынан шығып-ақ қалды. Баймағамбет бұл сөздерге құлақ ашқан жоқ. Ол есік алдында тықыршып, жүзі сұрланып, ауылдың шығыс жағына қараумен болды. Ат ерттеліп патрон әкелінгенше, қашқындар екі-үш шақырымдай ұзады. «Сарбауыр» бар шабысымен жүгіткіп келеді, бірақ аттың шабысы қашқындар үшін қанағатсыз.

Баланың қолындағы бишігін жұлып алып, офицердің бірі үздіксіз ұрумен болды. Жаны ауырған «Сарбауыр» бұдан артық не керек дегендей, қиястанып арындауға айналды. Көзі шатынап шана да тепті ол. Бұл жағдайға бала да састы. Себебі, «айда сайтанның баласы!» деп оны да бірнеше рет түйгіштеген-ді.

– Осы арамқатқар үшін атылып қалмасам игі еді – дей бергенде, арт жақтан мылтық даусы гүрс ете қалды.

Ақтар атысуға әзірленгенде, мылтықтың бірі жоқ екені сонда белгілі болды. Екіншісі атыса бастады. Кенеттен мылтық даусын естіген «Сарбауыр» қиястықты ұмытып, бар пәрменімен шаба жөнелді. Бұған өлімнен құтылып, өмір айдынына кіргендей, ақтар түгіл Сейіт те сергіп қалғандай болды.

– Я! Сәт! – деді ол, шананың алқымына тығыла жатып, – «Желқызыл» жолы қосылатын тұсқа жақындағанда, – осы құйылтқан шабыспен «Желқызыл» жолына жалт бұрылсам, тезекше төңкерілетін-ақ шығарсындар, ақ иттер! – деді күбірлеп. Ол осы шешімге келді де жантая беріп байдың атын бақайдан осып жіберді. Шабысқа шабыс қосқан екпінмен оң жақ божыны тартып қалғанда, ат қабырғасынан жалтарғандай бұрылды. Шананың арты бір кедергіге соқтығып, әрі лоқытып жіберді. Алдын ала сақтанып ұстап, құламаудың бар тәсілін ойламағанда Сейіттің өзі де ұшып кететін еді. Абайсыз отырған ақтар баланың ойлағанынан шығып, қатты жолдың үстінде доптай домалады. Нысана бір орында анық көрінгендіктен бе, әлде баладан жасқану қаупі арылған соң ба, қуғыншы – Баймағамбет сол сәтте офицердің бірін атып түсірді.

Ажалдың торына түсірген баланы құтайын деген өшпенділікпен тірі қалған офицер, өлген жолдасының мылтығының бірінші оғын Сейітке арнады, бірақ жаудың дегені болмай балаға деген ажал оғы – байдың атына тиіп, «Сарбауыр» омақаса құлады. Баланың бұған бүйрегі бүлк еткен жоқ. Ол қолденеңнен көз тігіп, даладағы шайқасқа қадала қарап, өзімен-өзі сөйлесіп отыра берді.

– Уа, шіркін! Сілтеуіне болайын, атқан оқ па екен дерсің! Әне, екінші біреуі шықты, үшінші... төртінші... қуғыншының көп болғаны жарады!.. Сейіттің сүйсініп отырғаны Баймағамбеттің астындағы торы ат. Оның жал-құйрығы желмен ойнап, жүйткіп келді. Бүктеліп қоянша ырғығанда, құйысқаны сауырына сарт-сұрт ұрылады. Алғашқы мылтық ағылып, қашқындар қарасын көргенде, қасқыр қуған кәнігі

қуылдан шыққандағыдан жылдамдығын екі есе арттырды.

- Аяғыма оқ тиді-ау! – деді Баймағамбет, өкшесін қатты ұрсынып. «Торы ат» төрт аяғымен қар уыстап, алды-артына бұрылып келеді. Жолды ұту үшін төтелей шапқан Баймағамбет:

- Қақ жолдада сонымен жақсы сілтейтін шығар, – деп шығанның аттанарда айтқаны не өткен ақиқаттық еді, – деп аялады, кездей кесе қарды сілбідей көрмей келе жатқан торыға үйсініп:

«Торы» бестісінде Бекең үйінікі де, «доңыз» жылғы жұтта Смағұл зәру тосып екі шөмеле шөпке сатып алған-ды. Қысқа қарағанда «шаппай бер!» атануы, қарасыны көрінбеген қасқырды тілмен қуып жетіп, соғып жүргені.

Бұл жарықтық, қыстың «дүлділі» ғой дейтін атасының сөзі шығанның ат сырын білуіне негізгі себептер болатын еді.

Міне, сол «Торының» үстіндегі Баймағамбет сұңқардай сорғалап жетіп те қалды. Оның есінде өлім деген жоқ – өмірдің ісі бар, жеңілу емес – жеңу ғана жүрегін алыпұрдырады. Оның попағын тесіп өткен жау оғы кірпігін қақтырған да жоқ.

Қалғанын қайткенде де тірі ұстау керек!.. – дейді жігері қайнап. Баймағамбет жауға жақындаған сайын оның көзін алдап, біресе атың жалын құшады, біресе үзеңгіге іліккен болып, жерден күміс сыпырғандай жантайып қолын салбыратады, сол сәтте оғы тиусылған винтовканы да қалдырды. Неше түрлі құбылып қозғалыс жасаған жерінен ат аяғын бір қақпай жауға қарай зымырап келеді.

«Аты аман болса да, өзі өлген шығар» деген офицер қарауылға Дүйсен, Ескақ және Сұрағандарды да ала бастады. Баймағамбет жүз метрдей қалған кезде, тездікпен түзеліп, пистолетінен бірнеше оқ атқылап, ақыра ұмтылғанда алданған жау кірерге тесік таба алмағандай болды. Сол сәтте ол кеудесімен соғып өткенде, ол қандай соққыға душар болғанын да сезбеді. Қолындағы мылтығы, басындағы құлақшынынан айрылып, аузы-мұрны қан болып, тұра берген бандыға қайрылып келген Баймағамбет арыстандай айбаттана:

- Көтер қолыңды! – деді. Пистолетін кезеніп тұрған айбынды тұлғаға төзбеген жау тізе бүкті.

Бұл мезетте кейінгілер де келген еді. Дүйсен келген бетте жау офицерін найзамен шаншуға айналғанда: – Тоқта! – деді Баймағамбет, – өлтіру қашпайды, карусыздандыру керек!

Баймағамбеттің жақындағандағы құбылыстарын көріп, жылап жіберген Сейіт, қуғыншылардың аман болып, жаудың қолға түскенін көргенде алақайлап даланы жаңғыртып, айқайлап жіберді.

Оның борсаңдап жаяу жүгіріп келе жатқанын көрген ағалары;
– Бала тірі екен! Бәрекелді! Үлкен абырой болды-ау! – деп қуанысып қалысты. Баймағамбет баланың бетінен сүйіп, арқаға қағып аймалап:

– Зор көмек, үлкен ерлік жасадың! Қалқам! Сен де ауылда жаумен айқасқандардың бірі болдың! Жауды жеңіскенің үшін, большевик партиясының, Лениннің атынан алғыс жариялаймын!!!

Бұлар ауылға келгенде чека отряды топтанып тұр еді.

– Япырай! Аман келдіңдер ме?! Тіпті көп атыстыңдар ғой.

– Біреуін өлтірдік дейсіңдер ме, бәрекелді... бәрекелді!

– Жәнінәмнің түбіне кетсін!

– Мынасының сүміреіоін!

– Қоянның ішек-қарнын жеген «Ақтабандай» етіпсіңдер ғой өзін.

– Бұған да «түйе қарату» ғой!

– Суытып жіберуді білмеді деймісің, керегі бар шығар.

– Балаң аман келді ме? Қайырлы болсын!.. деген дауыстар біріне-бірі ұласып, қосарланып айтылып жатты.

Бұл кезде Баймағамбет чека адамдарының командиріне істің жайын баяндап тұрып:

– Етігіңіздің өкшесі қайда? – деді жауынгердің бірі. Сонда гана аяғының ауырғаны есіне түсіп, етігіне таңдана қараған Баймағамбет:

– Аяғыма неғып оқ тиді десем, аттың тұяғы екен, – деді, – артқы аяғын алға сілтегенде тұяғы өкшеге жеткен-ау жануардың!

Сұрау қойған жауынгерге:

«Жақсы ат оқтан құтқармаса да, оттан құтқарады» деген қазақтың мақалы бар. Өкшем ауыра берген соң, аяғымды ат қабырғасына жіберіп, еңкейіп отыруға мәжбүр болып едім. Өйтпегенде оққа ұшуым сөзсіз еді, – деп Баймағамбет жауынгерлерге попағын көрсетті. – Сонда «Торы» ат оқтан да құтқарған болып табылды, – деді жымыып.

Баймағамбет төсек тартып жатқан Бексаутқа келіп:

– Қолыңа мылтық берсем, жауыңнан өшіңді алар ма едің, қарт ата? – дегенде:

Аман келдің бе? Әлде қайтіп кетеді деп қауіптеніп жатыр едім. Жеңісің қайырлы болсын, шырағым! Сендердің әперген өштерін, біздің алған кегіміз, әрқашан да мерейлерің үстем болып, тастаған тастарың өрге домаласын! – деді қарт, қабағын шытып, ыңқылдап жатып.

Рахмет! – деді ол Бекеннің қолын ұстап. Ауырған денесін ұмытсын деген оймен:

«Жеңісті бір бұл емес – күтем алдан,
Рух алып Ленин салған ұлы ұраннан.
Ізілген ел тілегін орындауға,

Жас жанды жұлындырад мендегі арман...» – деп өлеңді біраз күйылтып жіберді ол.

Баймағамбет жолдастарына пленді табыс етіп, кешінде Бекен үйінде қонды да, 4 март күні Қызылжарға жүріп кетті.

Эпиграф: Сейіт Б. ауылындағы жеті жылдық мектептің мұғалімі. Октябрь революциясының қырық жылдығы алдындағы естелігін әңгімелеп отырып:

Марқұм Баймағамбет жарқ етіп жанып, жалт етіп сөнген адам ғой. – деді оның 1921 жылы 4 март күнгі түнде өзіне сыйлаған фотосын көрсетіп.

С. Мұқановтың Ізтөлин Баймағамбет 1921 жылы 20 апрель күні жерленді дегеніне қарағанда, Баймағамбет «Өтеміс» ауылынан кеткен соң Қызылжарға барып, бір ай шамасында ғана өмір сүргендігі байқалады.

18 октябрь 1958 жыл.

ЖЕР

Қазіргі кезде жердің ішкі құрылысын зерттеуге мүмкіндік беретін негізгі әдіс – геофизикалық сейсмология әдісі болып табылады. Академик Б.Б.Голпинның сөзімен айтқанда «Сейсмологиялық толқындар жердің терең қойнауын бір сәтке болса да көріп қалуга мүмкіндік беріп жарық шашатын ғажайып шам» – деуге болады. Неміс ғалымы, сейсмолог Б.Гутенберг пен австрия ғалымы, геофизик К.Э.Булленнің жердің ішкі құрылысын анықтаулары, қазіргі кездегі ең мол тараған ғылыми түйін болып табылады. Олар сейсмологиялық, геофизикалық зерттеу жұмыстарының нәтижесінде, геосфералардың физикалық қасиеттерінің өзіндік ерекшеліктеріне қарай әр түрлі зоналарға ажыратады. К.Э.Буллен зоналарды: А, В, С, D, E, F, G мен белгілеуді ұсынған.

Сонымен сейсмикалық толқындардың тарауына тау жыныстарының тығыздығына, ішкі қысымдардың өсуіне және сол сияқты физикалық параметрлерді зерттеу нәтижесінің деректеріне байланысты жердің ішкі қабаты негізгі жеті геосфералық зонаға бөлінеді. Суретке қараңыз. Бірінші (А зонасы) жер қыртысы. Оның өзі үш қатпар: шөгінді жыныстар, гранит және бозальт. Жер қыртысының қалыңдығы орта есеппен 33 км. Толқындардың бойлама p және көлденең s таралу жылдамдығы кеңінен өзгеріп отырады. Тығыздығы $P = 3,32 \text{ Н/м}^2$. Жер қыртысының астындағы В, С, D зоналары мантия қабатын құрастырып тұрады.

Жоғарғы мантия В зонасын астеносфера дейміз. Оның қалыңдығы 33-410 км. Бойлама P толқынының таралу жылдамдығы 7,8-9,0 км/сек. S – толқыны 4,4-5,0 км/сек, тығыздығы $3,64 \text{ г/см}^3$. Қысымы $4,07 \text{ Н/м}^2$ С – зонасы ортаңғы мантия. Қалыңдығы 410-1000 км. Бұл арада P толқынының таралу жылдамдығы 9,0-11,4 км/сек, S толқыны 5,0-6,4 км/с. Тығыздығы $4,68 \text{ г/см}^3$, қысымы $4,41 \text{ н/м}^2$.

D зонасы төменгі мантия. Қалыңдығы 1000-2900 км аралығында. Бойлама толқыны 11,4-13,6 км/сек. көлденең толқыны 4,7-5,7 км/сек. жылдамдықпен таралады. Тығыздық интервалы 4,7-5,7 г/см^3 . Қысым мөлшері $5,57-1,37 \text{ н/м}^2$ аралығында.

Бесінші E зонасы – сыртқы ядро. Тереңдік интервалы 2900-2980 км аралығында. Бойлама толқындардың таралуы 8,1-10,4 км/сек.

Ал колденең толқындардың таралу жылдамдығы нольге тең. Тығыздық интервалы 9,4-11,5 г/см³, қысымы 12,0 н/м².

Алтыншы зона аралық аймақ F – 4980-5120 км аралықты қимтиды. Физикалық қасиеті сыртқы сұйық ядродан гөрі ішкі субъядроға жақын.

Жетінші субъядро зонасы С планетаның орталық бөлігін құрайтын 5120-6376 км ядро. Диаметрі – 2500 км-дей шар. Бұл зонада тек бойлама толқын болады. Жылдамдығы 11,2-11,3 км/сек екендігі анықталған.

Сыртқы ядро мен субъядроның шекарасын анықтаған Дания ғалымы – сейсмолог Инге Леман (1936 ж.) болған адам.

Көріп отырсыздар, жердің де жеті қат екендігі анықталып отыр.

* * *

Мақалалар жеті санына қатынасты болғандықтан жинақталды. Зерттей берсе, жеті тақырыбындағы мәселелер табыла беретін тәрізді... Мәселен жеті қыл ішек тағылған, қазақтың байырғы шертпелі музыкалық аспабы болған ғой. Ол ішек санына сәйкес жетіген атанған.

Жетігеннің бір ғана данасы табылып, 1868 жылы Санкт-Петербургтегі Дашковский атындағы этнографиялық музей қорына түскен. Сақталған суреті арқылы қайта жасалып, қазір Астанада, халық театрларында, оркестр, ансамбльдерде ән-күй әуездерін үн қосып жүр. Жарық дүниеден жарасым таппай, жоғалып кеткен көне мұрамыз қайта туғанда, Қазақстанның исі қазағына көріне қойды ма екен?..

Меніңше, бұл мұра әрбір елді-мекенге кең тарау керек.

* * *

Жеті жарғы. XVII ғасырдың аяқ шені мен XVIII ғасырдың басында Тәуке хан тұсында жасалған қазақтың байырғы әдет правосының жинағы. Тәуке ру, жүз араларындағы алауыздықты жойып, бірлікті-бүтіндікті мақсат еткен. Жеті жарғы үш жүздің атақты ру басыларының Түркістан маңында бас қосқан жиналысында қабылданылған. Жеті жарғының негізгі тақырыбы: жер дауы, жесір дауы, мал дауы, жан дауы, құн дауы, мүлік дауы, хандық-билік болса керек. Жеті жарғының жазбалы тұңғыш мәтіні болуы ықтимал. Бірақ ол әзірше беймәлім тәрізді.

Белгісіз батыр

Жоңғар қалмақтарының шабуылына тойтарыс беру ұранын қолдаған батыр Баян қазақ елінің солтүстік аймағынан құрған жаужүрек ығай мен сығай қалың қолды бастап, Ілеге беттеп келе жатты. Таулы өлкеге таянғанда, солтүстік-батысқа қарай ағылған халық кездесе бастады. Келесі күндерде қара құрттай қаптаған босқыншы жорыққа шыққан қолдың қозғалысына бөгет жасағандай болды. Әркім қолына түскен малды күш көлігі етіп пайдаланған. Жасөспірім балалар тай-құлын түгіл, бұзауды да көлік етіп мінген. Жұрттың көбі жаяу. Кәрі-құртандар үшін әр түрлі көлікті сүйреткіге жегіпті. Олар құрым киіз, желқом төсек үстінде сүйретіліп барады. Босқындардың ізінен боз топырақтың шаңы борады. Келесі толқын кілең жаяу. Олардың арасында қалт-құлт етіп тәлтіректеп, таяғына сүйенген қарттар, жаяу жүруге жарамай қалғандарды арқалаған жігіттер мен жас әйелдер, бала көтерген аналар, жетектеуге жараған балалар да келеді. Кейбіреулер ілгері аттауға күш-қуаты жетпей құлап қалып жатыр. Осы көптен күніренген мұң, қайғы-қасірет зар естіледі.

«Осынша не жазып ем қатты Құдай?!

Қара жер қабырғама батты Құдай.

Табаным жаяу жүріп тесілгенде,

Бермедің тым болмады атты Құдай».

Күші сарқылып талып түскен бишараның жас ұрпақтары зарлап жылағанда жаңағы зарығып күйзелген мұңды үнді үдетіп жіберді. Кімнің болса да бет әлпеті адам қарағысыз. Маңдайдан аққан терге жуылған шаң жүздерін әлемтапырық еткен. Кезерген еріндер жарық-жарық.

– Малдарың қайда? – деген сұраққа, «Жау айдап кетті», – дейді кім болса да.

– Жаудан не хабарларың бар? – деп сұраса:

– Алыста емес шығар, – деп қорқынышты кейіппен кейінгі жаққа қарайды. Осы тектес жауапты бірнеше адамнан естіген батыр Баян, «Сақтықта қорлық жоқ» деп, бір топ батырды барлаушылыққа аттандырды. «Ол тапсырысының соңында... бірен-сарандап жүргенмен, бірігіп соғысуды ұмытпаңдар», – деді.

Манағы жаяу шұбырғандардың ең соңында, қол арбаға жегілген

екі адам козы көш жер қалып қойыпты. Бірі алпыс бес жас шамасындағы ақсақ шал. Екіншісі 45 шамасында егде әйел. Сүйреген жүктері екі қап құрт, ірімшік пен бір мес су. Қаптардың үстінде үйелмелі-сүйелмелі үш жетім бала отыр. Ерлі-зайыптылар бір тұрып бір жүреді. Маңайдан сорғалаған сортаң терді сұқ саусақтарымен жиі сыпырады.

Халықтың қара соңында қалып қойдық-ау. Қырсық шалғаны пұздай, ағайын туганнан мәңгі ажырасып, қалмақтың қаһарына дұшар болмасак игі еді. Аяғыңды бассайшы, Алпыстың атасы?!

Жанып келе жатыр деймісің, сынған аяқ сырқырап, сыздап... жүрегім аузыма тығылып, дымым құрып, ілгері басқан аяғым кері кетіп келе жатқан жоқ па! Кеудесі сырылдап тұншыға жөтелді ол. Жалпыңы өшкен жанарымен сүлеленс қарады жұбайына.

Алпысжан-ай, тағы жаяу жүрші. Атаң шаршадым дейді. «Арық игі – камшы ауыр» дегендей, аз да болса жеңілдік болар, – деді ішінен. Алты жасар Алпысбай қол арбадан түсіп келіп, әкесі жегілген жіптен тартып көмектескен болды.

Әл-қуатыңнан да, ақылыңнан да айналайын! – деді еміренген ана.

- Ана жалғыз ағашқа жете алсақ, аялдайықшы, – деді қарт, демін шікына алып. Қартының қауқарын сезген әйел ері нұсқаған ағашқа қарай рай ойыса жүрді. Қарт қарағаштың саясына жете бере жалп еге түсті.

- Су-су!? Арбаға жегілгендегі жіпті иығынан сыпыруға да шамасы келмеді оның. Ерінің аузына су тамызып, бір жағынан жылап, зарлаған балаларды уатып жатқан қарбаласта, көк сүнгісі қолында, қалқан, көбе, садақтары сай, дулығасы күнге шағылысқан, жанарынан ұшқын атқан бір жас жігіт жетіп келді. Бұл Баянның барлаушысы-тұғын.

- Кім боласыз, бауырым?! – деп сұрады, «жау ма» деп зәресі ұшқан әйел жылап жіберді.

Қазақпын. Мына кісі сырқат па? – деп сұрады қартты нұсқап.

- Е, қазақ болғаның жарады, қарағым! Бұл кісі зорығып кетті білем, талып түсті. Осы мезетте қарт көзін ашты.

- Армысыз, аға!

- Бар бол, бауырым! Шұбырды қазақ қауымым, алыстап кетті ауылым! Атадан ұл, анадан қыз айрылған, қырсығы қабындаған

заман болды ғой! – деп кемсеңдеді қарт. Бұларға жүрегі елжіреп, жаны ашыған жас батыр атынан түсіп.

– Алыңыз менің атымды. Нәрселеріңді теңдеп, сәбилеріңді үстіне отырғызып жүріп кетіңдер.

– Жо... жоқ, алмаймыз-алмаймыз. Жорықта жүрген жауынгер астындағы атын ешкімге бермес болар. Дәстүрде жоқ, ырымға жаман сөзді айта көрме!

– Ырым-сырымды айтпа маған! Ал деген соң ал! Батыр бұл сөзді даусын көтеріп айтты.

– Ер қанаты «ат» деген, біз үшін жаяу қалып мерт боларсын, тәңір жарылқасын алмаймыз, шырағым!

– Ана шоқының шығыс жағына қарашы қайыным, екі салт атты тура осылай қарай суыт жүріп келеді.

– Жанарыңыз қандай жіті еді, қияндағыны көретін қырағы екенсіз жеңеше. Зор рахмет, жау шолғыншысы болуы ықтимал.

– Жау екені анық. Мен қалмақ ерінің қасына дейін көріп тұрмын.

– Жағдай күрт өзгерді, – деді де атының айылын тартып, садақ оғын қайрап алып батыр атқа қонды. Найзасының бүлдіргесін оң аяғының басына іліп сойылша сүйретті. Атының жалын құшып қарсы келе жатқан бейсауат салт аттыны көрген жоңғарлар:

– Тұтқынға түскен соң өлтіріп, атына таңып жіберген біздің кісі шығар.

– Көп күн ұйықтамаған адамның көзі ілініп кетіп, осылай қаңғитыны да болады. Бұны қазақ болса, тұтқынға алып, жоңғарлық болса серік етейік, – деп жайбарақат баяу жүріп келе жатты. Сол сәтті байымдаған батыр оқ бойындай жер қалғанда кенеттен түзеліп садақ тартты. Серігі «алу лақау лоу» деп аттан құлағанын көрген екінші барлаушы сасқанынан қаша жөнелді. Батыр бүлдіргені ілген аяғын үзеңгіден шығарып кейін ұстап, найзаның ұшын жауға безеп, өкшелей қуды... Ат құйрығын тістесер қашықтыққа келген кезде, бүлдірге ілген аяғын алға сермен тепкенде, найза жұлын-жүйкесіне кірші ете түсті. Жау омақасты.

Аз уақытта жоңғардың екі барлаушысын өлтіріп, олжа аттарды босқындарға көлденең тартты. Ол сәбилерге мейірлене қарап, «Енді атқа мінетін болдыңдар» деп, әрқайсысын арқаға қаққанда, ортаншы бала бір жерін ауырсынгандай кейіп көрсетті.

– Бұнысы қалай, арқасында жарасы бар ма еді? – деп ыңғайсызданды.

– Иә, жарасы бар-ды.

Қап, білмеген у ішеді деген осы-ау! Ренжімеші, қалқам?!

Коресіні көрдік қой, қайным! Жайдан-жай ел босып шұбырма?! Жоңғарлар елді шапқанда мал, мүлікті тонағаны аздай, адамдарға аждаһадай тиді. Көздеріне көрінген ұл балаларды да сау қилдырмады. Емшектегі бөбектерді найзамен түйреп аспанға итқанын да көз көрді. Осы сорлы бала біз жасырынған жартасқа қарай қашып келе жатқанда, бір қаныпезер көз алдымда жаралап кетті. Міне көрдің бе, – деп сәбидің таңуын көрсетті. – Омыртқа түсінен бастап, қабырғасының бір сүйемдей жерін тіліп кетіпті. Қысылма, қайным, ештеңе етпейді. Бұл жараланып жатқанда да жыламаған қайсар.

Бәрежелді, шыдамдылық қайраттан шығады. Онда бұл түбінде Баян сияқты батыр болады екен.

Айтқаның келсін, қарағым! Өттең, Баян! Ол келіп қалса, жоңғарлар жанын қоярға жер таппай, жөңкіле қашар еді, – деді қарт.

Аңсаған Баяныңыз да келе жатыр. Мен оның барлаушысымын. Мына екі атты сіздерге сыйладым, игіліктеріңізге мініңіздер! Мен сіді жүремін. Сау болыңыздар!

Апырай, ә! Қара тұман серпіліп, күн көзі жарқ еткендей болды-ау! Қуаныш-қуанышқа ұласқан деген осы. Тәңірі жарылқасын, әрқашанда осындай жеңіске жет!

Көп жаса, өркенің өсіп, Құдай сыйласын, қайным! – деп, шексіз қуанып, естері шығып даурығып қала берді бұлар. Осы шаттықты бұзғандай үнмен «Қап!» – деді қарт санын соғып өкініп. – Есімізден осынша айрылармыз ба. Құдайдай жарылқаған жомарт батырдың кім екенін білмей қалдық қой, әттеген-ай! Әттеген-ай!

– «Өткен іске өкінбе» деген. Бұл аттарды қайдан алдыңдар? – дегендерге, «Бір белгісіз батырдың жаудан тартып алып, бізге берген сыйы дерміз», – деді жұбайы.

* * *

ҰЙҚЫШЫ

(*ертегі*)

1

Ерте, ерте, ертеде,
Осы біздің өлкеде
Дүрмен дейтін болыпты.
Тауып жақсы қонысты,
Жазиралы жайнаған.
Момын елін мал баққан,
Тас жүректер торыпты.
Дүрмен батыр айбарлы,
Жаудан елін қорыпты.
Сондай жаны жайсаң ер
Зор қайғылы болыпты.
Қаза болып жан жары,
Кеудеге шер толыпты.

Әмен дейтін баласы,
Көздің ақ пен қарасы,
Он үш жасқа келгенше,
Жетілмеңгі санасы.

Жарты жетім ұл бала,
Әкеге жай ер қара.
Иектепті мол ұйқы,
Бағатышы сол ғана.

Оятса салып қылжакқа,
Есалаңсып елірген.
Оң жағынан сол жаққа,
Аунауға да ерінген.
Жұмырланыш жотасы,
Тел құлындай семірген.

«Қозғалсам-ақ демігем», –
Деп жұмыстан безінген.

Шошыныпты әкесі,
Жиі алған демінен.
«Асқынар» деп жұмсасам,
Жат әуенге берілген.
Ұйқы баққан санасыз,
Кер құландай керілген.
Дені сап-сау шынында,
Емес күйі кеміген.

Үйге күзет болыпты,
Асыранды қарғасы.
Алды болжап жоритын,
Бір келтірер пайдасы.
Айтатыны Әменге:
«Қатты ұйықтап қалмашы!?»

2

Кетерінде жұмысқа,
Дүрмен берген тапсырыс.
– Жайған астық тұр тыста
Керек оған сақ тұрыс.

Аман сақта тауықтан
Өредегі азықты.
Балаларға тарыққан,
Болып қалма жазықты.

Бірге жүрген жолдастай,
Сөзін тыңда қарғаның.
Жатып алма жамбастай,
Ұйқы болып арманың.

Жарты сағат болмай-ақ,
Кеткен Әмен ұйқыға.
Қара қарға қарқылдап,
Басыпты кеп кикүға.

– Бұзау тұмсық, қазан бас,
Боласың ба, күнде жас!?
Жайын ауыз сойдақ тіс,
Қалқан құлақ, дудар шаш!
Тары шашқан тауықты,
Қорасына қамағын.
Балалар да қауіпті,
Қуалап кел, карағым!?

3

Түске қарай оянса,
Өредегі азық жоқ.
Ез Әменнің ойынша,
Өзінде еш жазық жоқ.

Көрсен толы айранды,
Ішті де ол ойланды.
«Тары құны толады,
Салғаннан соң ойранды».

«Әу десіп кеп талапты,
Тойып алып тарапты.
Мә қасасқа-қасас!» – деп
Тауықтарды қамапты.

Құс қамалған азарға,
Ұйқы болған назарда.
Ұйықтарында айтқаны:
«Сағам бә-рін ба-зар-р-ға».

– Әдет қылсаң қалғуды,
Тап боласың күлкіге.
Тауық торып қаңғулы,
Кезіктім бір түлкіге.

Қарға сөзін ұйқышы,
Естісе де ұқпапты.

«Түлкі қырса... үй құсы...»
Сандырақтап ұйықтапты.

Қарқылдаумен қажынып,
Қарға байғұс қамыққан.
«Ояншы!» – деп қақсаудан,
Даусы мүлде қарлыққан.

Басы-көзі ісініп,
Түс ауған соң оянды.
Дүрмен кеткен пісіріп,
Жеп тауысқан қоянды.

Тойып алып тамаққа,
Барыпты құс қораға.
Түлкі жатқан, қонаққа
Келгендей-ақ қонаға.

Әмен қатты қуанған,
Көрмегенін көрген соң,
Шығатындай құмардан,
Білмегенді білген соң.

Құтты екен қорамыз,
Көр түлкінің келісін.
Көп ақшалы боламыз,
Сатып түлкі терісін.

4

Біраз уақыт өтіпті,
Әмен ұйықтап кетіпті.
Даусы қара қарғаның,
Құлағынан өтіпті.

– Ұйықтадың төрт рет,
Мақсатыңды орындап.
Егер үйге тисе өрт,
Жатпақпысың қорылдап.

Құс қорада төбелес,
Жасап келдім өзім зерт.
Ұрыс емес елемес,
Болуы хақ түлкің мерт.

Болған Әмен керендей,
Құлақтары бекілген.
«Кет, аулақ!» – деп елеурей,
Қатуланып зекіген.

Қайта кепті тарығып,
Досын ойлап зарығып.
Жылай-жылай ызадан,
Көз қызарған қарығып.

– Шын сөзіме көнсеңші,
Көзбен барып көрсеңші.
Шаруаңа бір мезгіл
Көңіліңді бөлсеңші.

Иттің көрші кірісін,
Айтқаным сенсеңші.
Дал-дұл еткен терісін,
Ит сазайын берсеңші.

Биен кетті бошалап,
Оны қарап келсеңші!
Айтқан тілді алмасаң,
Ұйықтап жатып өлсеңші.

Киінуі күлкілі,
Бір сағаттай қамданған.
Далы шыққан түлкіні,
Көріп тұрып таңданған.

Бөсті әмен жыр жырлап,
Құт қонды деп арманды.

Байлапты ол шынжырлап,
Аса ақсақ арланды.

– Түлкі түскен төбеден,
Ит еніпті іргеден.
Апан қазған қасқырдай,
Керім еді не деген!

Үй боламыз дәулетті,
Алтын жауып төбеден.
Тұрмыс болмақ сәулетті,
Бізді құдай елеген.

5

Әмен келіп құлапты,
Басу үшін дағдыға.
Қарға байғұс жылапты,
Уайым айтып тағы да.

Қозғалуға ерініп,
Көп ұйқыға беріліп,
Жатып алған, оянбай,
Көрпесіне көміліп.

– Болдың тағы масқара,
Күлкі болып басқаға.
Итті алып кетпекші,
Бір ептейлі жас бала.

Болды ма деп зақымды,
Ит иесі қыпжылған.
Ізде тауып ақыры,
Алып кетпек шынжырдан.

– Суық хабар әкелдің,
Ұйқы бұзып тағы да.
Қанын ішіп әкеңнің,
Жылан туғыр жағыңа.

Осыдан-ақ бас қатты,
Деп қарғаны бас сапты.
«Қарқ» деуге келтірмей,
Мойнын бұрап тастапты.

6

Үйге Дүрмен кеш келген,
Тапсырысын тексерген.
Қырсық басты баланың,
Қырсыздығын ескерген.

– Бар ма азық қабында? –
Дегенде ол тарыла,
«Қақ жарыла алмадым»,
Депті үй мен малына.

Бағу бекер тауықты,
Жау құс екен қауіпті.
Мен биеге кеткенде,
Үйді жаудай шауыпты.
Бір түйір дән қалған жоқ,
Жент, ірімшік алғам жоқ.
Тоналыппыз тап-тақыр,
Сөзімде еш жалған жоқ.

Бұған, әке, қынжылма,
Жазаланбай қалған жоқ.
Түсірмеңіз үнжырға,
Қайыры мол көңіл тоқ.

Нағыз берік қораға,
Тауықтарды қамадым.
Ойладым ол арада,
Біраз ақша боларын.

Түлкі түсіп төбеден,
Қылыпты ол қылықты.
Аз жегенмен тауықты,
Көпшілігін қырыпты.

– Балам, бұның жаңалық,
Отырмапсың омалып.
Ұйқы бағып күн-түні,
Толығып ең оңалып.

Ала көңіл едім мен,
Қала ма деп тоналып.
Жүр өлтіріп түлкіні,
Терісін тез алайық.

Аптықпа, әке, аптықпа,
Елікпе тез дақпыртқа.
Түн болғанша ол түлкі,
Қозғалмастан жатып па?

Тауық жұрты азалы,
Оған түлкі жазалы.
«Өлім кезек» дегендей,
Түлкі болды қазалы.

Жаудың жауы болмай ма?
Зұлымды жұрт қолдай ма?
Қырып еді құсымды,
Тап болды сұм сол жайға.

Келді қарға зарлана,
«Соғыс» деді қорада.
Ести сала жүгірдім,
Жай жатуға бола ма?

Бардым, тазы таншадай,
Қуды жарып тастапты.

Пәрелепті боршадай,
Басын сазға жастапты.

Ертең аңға шығайық,
Ертіп осы арланды.
Тілегімді шынайы ұқ,
Болмайыншы арманды.

Апарса ертіп әкесін
Құс қораға,
Жоқ арлан.
Қасып тұрып желкесін,
Әмен жылап-зарлаған.

Ішін тартып өкіріп,
Өткеніне өкініп,
Кешір, әке, мені деп,
Бас иіпті өтініп.

Жалқау еткен мені тек
Ұйқы менен өтірік.
Ез болар деп көрме жек,
Алдым енді бекініп.

«Өстің, балам, анасыз,
Анасыз бала панасыз.
Өссінші деп наласыз,
Еттім сені санасыз».

Тұрғандай ем баурыма,
Өлі бала салғандай.
Бар кінәні мойныма,
Өзім ғана алғандай.

Зорын жасап кесірдің,
Есалаңсып есірдің.
Жатып ішер мырзадай,
Төсекте көп көсілдің.

Шынықтырып ширапмай,
Бозөкпе қып өсірдім.
Жанар болсаң шырақтай,
Кешірдім, ботам!
Кешірдім!

* * *

Бұзаубек (ертегі)

1

«Жаз бұзауды бағам» деп,
Уәде берген Бұзаубек.
Жаз түгіл күз өтсе де,
Ойламаған бұзау деп.

Қатыспапты қырсығып,
Бұзау қора жөндеуге.
Ағасымен ұрсысып,
Сылтау тапқан көнбеуге.

«Атануың бұзаушы
ерсі» – депті бір бейбас.
«Болма үйден ұзаушы»,
– деді досы Қисықбас.

Тапсырысты орындап,
Қатты ұйықтап қорылдап,
Жатыр еді, түс көрді,
Тым қорқыныш іс көрді.

Бұзаулар жүр қалшылдап,
Тіршілікке сәл шыдап.
Қымталмаған қорадан
Қарлы су тұр тамшылап.

Қаталапты бұзаулар,
Бүгін дайын суат жоқ.
Үстері мұз сауыстан,
Қозғалуға қуат жоқ.

Көру үшін бұзауды,
Барған екен Бұзаубек.
Өңі емес түсінде,
Ойлапты ол «бұзау» деп.

Түс те болса дұрыс іс.
Мезгіл күзгі демалыс.
Жауғанменен ақша қар,
Емес еді ел алыс.

Жынданғандай қаһармен,
Қамалады бұзау кеп.
Аққабактың мүйізін,
Ойлады ол біз-ау деп.

Үшкір найза мүйіздің,
Қоршауында Бұзаубек,
Мұрша бермей тұруға,
Домалатып сүз-ай кеп.

– «Мисыз қазанбасыңмен
Ойладың ба, бұзау деп?
Келмей бізге дәсіп ең,
Ө-Ө-Ө! Бұзаубек-Бұзаубек!

Сезбей қазан күн райын,
Жауынды жел – құз-ау деп?
Астаудағы көк мұзды,
Ойладың ба «тұз-ау» деп.

– «Жүдеп қалар бұзаулар,
Жатқан жері сыз-ау деп.

Денелері қапталған,
Сүмелек кіл мұз-ау деп».

Осылай деп бұзаулар,
Алды мүйіз астына.
Көңіл ояу болғанмен,
Тіл байланып састы да.

«Борғыл бұзау бүйірден,
Сұқты сүйір сүнгісін».
Шаншу еді шындығы,
Құрыттардай сүлдесін.

3

Ауышка ұсап Бұзаубек
Ояныпты бақырып.
Бұзау... найза... ажал-ау!
Бір күліп... бір ақырып.

Қайта-қайта ойбайлап,
Отбасын да оятқан.
Тұрып бір сәт ой-ойлап,
Қаймыққандай таяктан.

«Пісмiллэлэп» атасы,
Тез оянған абдырап.
Оқыпты да дұғасын,
Депті «бұл не сандырақ!?»

– Ата, жаман түс көрдім.
Жан түршіккен іс көрдім.
Мүйізdedi бұзаулар,
Құрыттарлық күш көрдім.

– Ізгі істен бас тартқан,
Сенде мінез баршылық.
Қыңырлыққа қол артқан,
Көре бермек таршылық.

Жұртпен бірдей төл күтсең,
Кетпес еді жан шығып.
Сүзгізгені тағдырдың,
«Ал» дегені аршылып.

Ез қашанда халықтық
Іске жасар қарсылық.
Қашан да көппен бір болу,
Соның өзі наршылық.

Тәпті болды Бұзаубек,
Атасының сөзіне.
Кемшілігін жоюға
Міндет алған өзіне.

Ойша жасап түйінді,
Іс істеуге тиымды.
Содан былай Бұзаубек,
Босатпапты жиынды.

* * *

Мазмұны

Ар жұлдызы	3
Аймағамбет Ізтөлин туралы естелік	6
Арбатты шаңнан сақтайық	10
Кеті атауы жайында	15
АҒДЫР	19
Өзге түспеген бақ	57
Арлік	59
Ауылдағы айқас	65
СЕР	84
Елгісіз батыр	86
АЙҚЫШЫ	90
Азавбек	99

Сейтен Сауытбеков

Ар жұлдызы

Редакторы:

С. Жетпісқалиев

Көркемдеуші редакторы:

А.Шәріпбаев

Корректоры:

Гүлнар Шаймерген

Компьютерде терген:

Анара Шаймергенова

Теруге 20.03.07 жіберілді. Басуға 28.04.07 қол қойылды. Форматы 84x108¹/₃₂. Қаріп түрі Times New Roman. RISO басылыс. Шартты баспа табағы 3,25. Тиражы 500 дана. Заказ №.238

Көкшетау университетінің

Баспа орталығында екінші рет басылды.

